

DIYANET İLMÎ DERGİ

ISSN: 1300-8498

e-ISSN: 2822-2261

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/did>

**Bireysel İmandan Toplumsal İnşaya Kur'an'ın Tebliğ Dilindeki Tedrîcî
Dönüşümü**

Araştırma Makalesi

Tarih

Geliş Tarihi: 2 Şubat 2026 Kabul Tarihi: 22 Haziran 2026

Yazar: Şaban Kondi

Dr.

Diyanet İşleri Başkanlığı

Ankara-Türkiye

Yazar Katkı Oranı: %100

<https://ror.org/007x4cq57>

<https://orcid.org/0000-0002-8370-258X>

saban_kondi61@hotmail.com

Atıf: Kondi, Şaban. “Bireysel İmandan Toplumsal İnşaya Kur'an'ın Tebliğ Dilindeki Tedrîcî Dönüşümü”. *Diyanet İlmi Dergi* 62/2 (2026), 469-506. <https://doi.org/10.61304/did.1880066>

Makale Bilgileri

Değerlendirme: Çift Taraflı Kör Hakemlik

İntihal: Benzerlik Taraması Yapıldı - intihal.net

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zekâ Kullanım Beyanı: Metin kısmında ChatGPT yapay zeka aracı dil ve imla düzenlemesi noktasında kullanılmıştır.

Etik Kurul Onayı: Bu makale için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Etik Bildirim: ilmidergi@diyanet.gov.tr

Yazar Çıkar Çatışması Beyanı: Herhangi bir yazarla çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

DIYANET SCIENTIFIC JOURNAL

ISSN: 1300-8498

e-ISSN: 2822-2261

Web: <https://dergipark.org.tr/en/pub/did>

**The Gradual Transformation of the Qur’ānic Language of Tabligh:
From Individual Faith to Social Construction**

Research Article

History

Received: 2 February 2026 Accepted: 22 June 2026

Author: Şaban Kondi

Dr.

Presidency of Religious Affairs

Ankara-Türkiye

Author Contribution Rate: %100

<https://ror.org/007x4cq57>

<https://orcid.org/0000-0002-8370-258X>

saban_kondi61@hotmail.com

Citation: Kondi, Şaban. “Bireysel İmandan Toplumsal İnşaya Kur’an’ın Tebliğ Dilindeki Tadrîcî Dönüşümü”. *Diyanet İlmî Dergi* 62/2 (2026), 469-506.

<https://doi.org/10.61304/did.1880066>

Article Information

Review: Double-blind

Plagiarism: Plagiarism check was performed - intihal.net

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

AI Use Statement: The ChatGPT artificial intelligence tool was used solely for language editing and proofreading of the manuscript.

Ethics Committee Approval: This article does not require ethics committee approval.

Complaints: ilmidergi@diyanet.gov.tr

Authors Conflict of Interest Statement: There is no conflict of interest with any author.

This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Bireysel İmandan Toplumsal İnşaya Kur'an'ın Tebliğ Dilindeki Tecdrici Dönüşümü

Öz

Bu çalışma, Kur'an-ı Kerim'in Mekke ve Medine dönemlerindeki tebliğ ve davet dilinin tecdrici dönüşümünü, bireysel iman inşasından toplumsal düzenin kuruluşuna uzanan bir süreçte ele almaktadır. Literatürde Mekkî ve Medenî tebliğ dilinin çoğu zaman ayrı ayrı değerlendirilmesi, iman merkezli bireysel inşaa ile hukukî ve toplumsal düzen kurucu boyut arasındaki sürekliliğin bütüncül bir çerçevede yeterince ele alınmaması, çalışmanın temel problemini oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı, vahyin tebliğ dilinin yalnızca konu ve muhatap bakımından değil; yöntem, üslup, strateji ve hedefler açısından da tarihsel süreçte nasıl dönüştüğünü ortaya koymak ve bu dönüşümün birey-toplum ilişkisine yansımalarını sistematik biçimde temellendirmektir. Bu yönüyle çalışma, tebliği salt sözlü aktarım olarak ele alan yaklaşımların ötesine geçerek, Kur'an'ın inşaa edici ve düzen kurucu rehberlik işlevini bütüncül biçimde analiz etmeyi hedeflemesi bakımından literatüre katkı sunmaktadır. Yöntem olarak nitel içerik analizi ve bağlamsal analiz benimsenmiş, ayetler nüzul ortamı ve muhatap profili dikkate alınarak klasik ve modern tefsir literatürüyle birlikte okunmuştur. Elde edilen bulgular, Mekkî dönemde tebliğ dilinin iman, ahlâk ve sabır merkezli bireysel inşayı hedeflediğini, Medenî dönemde ise takvâ, adalet ve toplumsal sorumluluk temelli düzenlemelere evrildiğini, zaman, mekan ve muhatapların durumuna göre değişkenlik arz ettiğini göstermektedir. Sonuç olarak tebliğ dili, sabit bir retorik değil, bağlama duyarlı, dinamik ve bireyden topluma uzanan inşaa edici bir rehberlik modeli olarak belirginleşmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Vahiy, Âyet, Tebliğ, Davet, Tecdrici Dönüşüm, Bireysel ve Toplumsal İnşaa.

The Gradual Transformation of the Qur'ānic Language of Tablīgh: From Individual Faith to Social Construction

Abstract

This study examines the gradual transformation of the language of tablīgh in the Qur'an during the Meccan and Medinan periods as a process ranging from the construction of individual faith to the establishment of social order. The main problem is the tendency in the existing literature to examine the language of tablīgh in the Meccan and Medinan periods separately, overlooking their continuity from individual faith formation to social order. The study aims to demonstrate how the language of revelation evolved not only in terms of its themes and audience but also in its methodology, style, and objectives, and to clarify the implications of this transformation for the relationship between the individual and society. Going beyond approaches that reduce tablīgh to the verbal transmission of the divine message, the study contributes to the literature by analyzing the Qur'an's constructive and order-establishing role as a source of guidance. A qualitative content analysis and a contextual analysis were adopted as the study's methodological framework. The Qur'ānic verses were examined alongside both classical and contemporary exegetical literature, taking into account their context of revelation and the characteristics of their primary audience. The findings reveal that, during the Meccan period, the language of *tablīgh* primarily aimed at the formation of the individual, whereas in the Medinan period it evolved toward regulations grounded in *taqwā*, justice, and social responsibility, adapting to changing circumstances. The study concludes that the language of tablīgh constitutes a dynamic model of divine guidance aimed at cultivating both the individual and society.

Keywords: Tafsīr, Revelation, Verse, Da'wah, Proclamation, Gradual Transformation, Individual and Social Construction.

Summary

This study examines the gradual transformation of the Qur'anic language of proclamation and da'wah during the Meccan and Medinan periods as a holistic process extending from the construction of individual faith to the establishment of social order. The Qur'anic language of proclamation is approached not merely as the transmission of religious knowledge but as a multidimensional divine model of guidance aimed at reconstructing human belief, morality, psychological resilience, and social relations. Although many previous studies have focused on the characteristics of Meccan and Medinan verses, the methods of da'wah, the strategies of the Prophet Muhammad (peace be upon him), and themes such as monotheism, prophethood, the afterlife, gradual revelation, and character formation, Meccan and Medinan revelations have generally been evaluated separately. In contrast, this study investigates how the discourse that aimed to construct individual faith, morality, and psychological endurance in Mecca gradually evolved into a socially constitutive and order-establishing discourse in Medina. The study comparatively analyzes the language of proclamation directed toward different audiences, particularly polytheists, hypocrites, and Jews, during the Meccan and Medinan periods. It also examines how revelation educated and strengthened believers, instilled within them a consciousness of divine support and responsibility, and developed both individual and collective awareness. Furthermore, the study explores the legal, moral, and social regulations introduced in Medina for the preservation of social order, together with the directive and protective discourse adopted by revelation. Methodologically, the research employs qualitative content analysis and contextual analysis. Qur'anic verses are examined in light of their historical circumstances of revelation and audience profiles, while classical and modern exegetical literature is comparatively evaluated. The study first focuses on the Meccan period and argues that the primary objective of Meccan revelation was to place God at the center of the human heart. The Meccan discourse constructed a consciousness centered on monotheism, prophethood, the afterlife, patience, trust in God, and morality, while strengthening believers living under oppression and isolation by providing them with psychological resilience. The Qur'an addressed human fears, weaknesses, and worldly inclinations through a discourse aimed at transforming the individual's inner world before social transformation. Thus, the Meccan language of proclamation emerged not as coercive, but as reflective, consciousness-raising, and centered on human free will. At the same time, believers were provided with hope, divine support, and a sense of security, demonstrating that proclamation was not merely the transmission of information, but also a process of character formation and spiritual endurance. The study also emphasizes the principles of gradualism and flexibility in the Qur'anic

method of proclamation. Revelation introduced its rulings progressively in accordance with the psychological and social conditions of the audience, demonstrating that the language of proclamation was dynamic and context-sensitive rather than rigid and static. The discourse that strengthened individual faith in Mecca later evolved in Medina into a legal, political, and moral framework regulating social life. In the Medinan period, principles such as piety, justice, law, worship, and social responsibility became foundational elements of communal order. Consequently, the language of proclamation developed into a constitutive discourse that established boundaries, imposed responsibilities, and protected social order. In conclusion, the study demonstrates that the Qur'anic language of proclamation is not a fixed and one-dimensional discourse, but a dynamic and constructive model of guidance extending from the individual to society. The revelatory discourse that constructed hearts in Mecca evolved in Medina into a structure that established and protected social order. In this way, the Qur'an presents a comprehensive civilizational vision aimed at transforming both the individual and society together.

Giriş

Kur'an, ilâhî tebliğ ve davetin temel çerçevesini belirleyen, insanın inanç dünyasını, ahlâkî tutumlarını ve toplumsal ilişkilerini birlikte inşa etmeyi hedefleyen bir rehberdir. Vahyin hitap dili, nüzul sürecinde muhatapların sosyolojik ve psikolojik durumu, toplumsal gerçeklik ve tarihsel şartlar dikkate alınarak tedricî biçimde dönüşmüş; bu dönüşüm, Mekke'de tevhid, nübüvvet ve âhiret merkezli bireysel iman inşasından Medine'de takvâ, adalet ve toplumsal sorumluluk temelli düzenlemelere uzanan dinamik bir tebliğ yapısı oluşturmuştur. Bu yönüyle Kur'an, yalnızca inanç ve ibadet esaslarını bildiren bir metin olmanın ötesinde, insanı, toplumu ve hayatın bütün alanlarını kuşatan kapsamlı bir dönüşüm hedefi ortaya koyan çok boyutlu bir davet ve tebliğ metoduna sahiptir. Onun tebliğ dili, muhatabın inanç dünyasını, ahlâkî eğilimlerini ve içinde bulunduğu sosyo-kültürel şartları dikkate alarak şekillenmiş; böylece sadece sözlü bir aktarım olmaktan çıkıp hayatın her alanına yön veren bir rehberlik niteliği kazanmıştır. Bu metodolojik yapının en dikkat çekici tezahürlerinden biri ise, Mekke ve Medine dönemleri arasında tebliğ dilinde tedricî şekilde gözlenen üslup ve içerik farklılaşmasıdır.

Kur'an'ın tebliğ dili Mekke'de iman, sabır ve tevekkül merkezli bireysel bir inşa hedeflerken, Medine'de teşekkül eden toplumsal yapı için inanç, ibadet, adalet, liyakat, hukuk, ahlâk, siyaset, ekonomi ve birlikte yaşama ilkelerini kapsayan bağlayıcı bir çerçeveye evrilmiştir. Böylece tebliğ, sadece bireysel inancı güçlendiren bir hitap olmaktan çıkarak toplumsal düzeni kuran, koruyan ve yönlendiren bir rehberlik diline dönüşmüştür.

“Mekkî ve Medenî âyetlerin özellikleri, tebliğ dili, hitap üslubu, şahsiyet inşası ve tedricî dönüşüm üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, alanda önemli bir literatürün oluştuğu görülmektedir. Bu çalışmalardan bir kısmını zikretmek faydalı olacaktır. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi* adlı eserinde İslâm davetinin tarihsel gelişimini, Mekke ve Medine'de teşekkül eden toplumsal yapıyı siyer merkezli bir yaklaşımla değerlendirmiş; İslâm toplumunun oluşum sürecini vahyin yönlendirdiği dönüşüm ekseninde ele almıştır. Münir Muhammed Gadban'ın *Nebevi Hareket Metodu* adlı eseri ise vahyin eğitim, teşkilatlanma ve toplum inşası boyutunu merkeze almakta; Hz. Peygamber'in tebliğ sürecini hareket metodolojisi çerçevesinde değerlendirmektedir. Waddah Kahanfar'ın *İlk Bahar: Hz. Peygamber'in Hayatına Dair Stratejik ve Siyasî Bir Okuma* adlı çalışması, klasik siyer okumalarından farklı olarak Hz. Peygamber'in hayatını stratejik liderlik, toplumsal dönüşüm ve siyasal bilinç açısından

incelemektedir. Ahmet Önkal’ın *Resûlullah’ın İslâm’a Davet Metodu* adlı çalışması, Hz. Peygamber’in davet yöntemlerini muhatap, tebliğ üslubu ve irşad dili açısından ele alırken; Celaleddin Vatandaş, *Hz. Muhammed’in Hayatı ve İslâm Daveti* adlı eserinde Mekke ve Medine dönemlerinin davet karakterini tarihsel süreç içerisinde değerlendirmiştir. Ayşenur Fidan’ın *Kur’ân Dilinde Mekkî ve Medenî Âyetlerin Bütünlüğü* doktora çalışması, Kur’an’ın Mekkî ve Medenî dönemlerdeki üslup ve yöntemi ele alınmış, Kur’an’ın insan ve toplum tasavvurunun iki dönem arasında süreklilik arz eden yapısına dikkat çekilmiştir. Hamza Sadan’ın *Mekkî ve Medenî Âyetlerin Semantik Çerçevesi: İtaat ve İttiba Kavramları* adlı doktora tezinde ise Mekkî ve Medenî âyetlerin semantik yapısı ve hitap özellikleri incelenmiş; mümin, müşrik ve münafıklara yönelik hitapların içerik ve üslup farklılıkları ele alınmıştır. Mesut Okumuş’un “Kur’ân’ın Tadrîcî Nüzûl Süreci Bağlamında Mekkî ve Medenî Âyetler Üzerine” adlı makalesi, vahyin aşamalı iniş sürecini metodolojik açıdan değerlendirmekte ve Mekkî-Medenî âyetlerin muhatap merkezli yapısına dikkat çekmektedir. Atilla Yargıcı’nın “Mekkî ve Medenî Sûrelerin Ana Mesajları” başlıklı çalışması ise Mekkî sûrelerde tevhid, nübüvvet ve âhiret; Medenî sûrelerde ise hukuk, ibadet ve toplumsal düzen temalarının öne çıktığını ortaya koymaktadır. İsmail Kurt’un “Kur’ân’a Göre Medine Dönemi Cihad-Tebliğ İlişkisi” isimli makalesinde Medine dönemindeki cihad-tebliğ ilişkisi Kur’an merkezli olarak incelenmiştir.

Mevcut çalışmaların önemli bir kısmının; Mekkî ve Medenî âyetlerin özellikleri ile tebliğ ve davet metodunu tarihsel süreç içerisinde ayrı ayrı değerlendirdiği ve Hz. Peygamber’in bu konudaki stratejilerini ele aldığı görülmektedir. Ayrıca bu çalışmaların, âyetlerin semantik yapısına odaklandığı, âyetleri sadece tevhid, nübüvvet ve âhiret açısından değerlendirildiği tespit edilmiştir. Çalışmamız ise, Mekke’de bireysel iman, ahlâk ve psikolojik dayanıklılık inşa etmeye yönelik hitabın, Medine’de toplumsal düzen kurucu bir dile nasıl dönüştüğünü bir bütün olarak tebliğ dili bağlamında incelemekte; Mekke ve Medine dönemlerinde farklı muhatap kesimlere, özellikle müşrik, münafık ve Yahudilere yönelik kullanılan tebliğ dilini karşılaştırmalı olarak ele almaktadır. Çalışmada, Mekke döneminde vahyin inananları nasıl eğittiği, güçlendirdiği, ilâhî yardım ve destek bilincini ne şekilde kazandırdığı, aynı zamanda onlara sorumluluklarını hatırlatarak bireysel ve toplumsal bilinç oluşturduğu hususları üzerinde de durulmaktadır. Medine döneminde ise toplumsal yapının korunması ve inşası amacıyla geliştirilen dinî, hukukî, ahlâkî ve sosyal düzenlemeler ile vahyin bu süreçte benimsediği koruyucu, yönlendirici ve düzen kurucu dil ve üslup ele alınmaktadır. Böylece çalışma, vahyin dilinin yalnızca teselli eden ve bireysel imanı güçlendiren bir hitap olmaktan çıkarak; sınır

koyan, sorumluluk yükleyen, toplumsal yapıyı koruyan ve kurumsal düzen oluşturan bir niteliğe nasıl kavuştuğunu, inanan insanlara nasıl bir ümmet bilinci kazandırdığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Araştırmada yöntem olarak nitel içerik analizi benimsenmiş; âyetler nüzul ortamı, tarihsel şartlar ve muhatap profilleri dikkate alınarak değerlendirilmiş, konuyla ilgili klasik ve modern tefsir literatürü ile güncel akademik çalışmalar karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Böylece makale, Mekke'de kalpleri inşa eden hitabın Medine'de hayatın her alanına sirayet eden kurucu bir dile nasıl dönüştüğünü, süreklilik ve farklılaşma ekseninde yeniden ele almayı ve bu çerçevede literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır.

1. Mekke: Tebliğin Kaynağı ve Tebliğ Dilinin Dinamik Yapısı

Hız. Peygamber, Mekke toplumunda yaygınlaşan dinî ve ahlâkî yozlaşma karşısında vahiy öncesinde derin bir hakikat arayışına yönelmiştir. Böyle bir ortamda vahyin başlangıcıyla birlikte yeni bir medeniyet tasavvurunun kapısını aralamıştır. “*Seni yaratan Rabbinin adıyla oku*”¹ emriyle başlayan süreç, bireyi ve toplumu dinî ve ahlâkî açıdan geliştirmeyi ve kemale erdirmeyi amaçlamıştır. Âyette okunması emredilen şey, varlığı, kâinatı, hayatı ve var oluşu anlamayı sağlayacak ebedi hakikatler, ilkeler, bireysel ve toplumsal hayatı düzenleyecek emirler ve yasaklardır.² Bu bağlamda Kur'an, insanlığı, “*karanlıklardan aydınlığa*”³ çağıran bir rehber olmuştur. Yüce Allah, Hız. Peygamber'i kendisine karşı takvâ üzere olmasını,⁴ her türlü kötülükten uzak durmasını, yaptığı iyiliklerden dolayı başa kakmamasını,⁵ yemin edip duran, aşağılık, daima kusur arayıp kınayan, durmadan söz taşıyan, iyiliği hep engelleyen, saldırgan, günaha dadanmış kişilere boyun eğmemesini⁶ emretmiştir. Mekke'de Hız. Peygamber ile bireysel iman merkezli başlayan bu süreç, evrensel bir medeniyet inşasının temelini oluşturmıştır. Mekke, putperestliğin, çok tanrılı inanç yapısının, zulmün, haksızlığın, güç ve kabile asabiyetinin hâkim olduğu bir şehirdi. Böyle bir toplumsal zeminde Hız. Peygamber, risaletin ilk üç yılında tebliğini gizli olarak yürütmüş, ardından on yıl boyunca da insanları İslam'a açıktan davet etmiştir.⁷ Bu zorlu şartlara rağmen vahyin dönüştürücü etkisi kısa sürede toplumun her kesimine ayrı ayrı nüfuz etmiş; özellikle ilk beş yıl içerisinde Kur'an ayetlerinin ulaşmadığı neredeyse hiçbir hâne kalmamış,

¹ el-Alak 96/1.

² Celaleddin Vatandaş, *Hız. Muhammed'in Hayatı ve İslam Daveti Mekke Dönemi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2005), 1/77-78.

³ el-Bakara 2/257; İbrahim 14/1; el-Hadîd 57/9.

⁴ el-Ahzâb 33/1.

⁵ el-Müddessir 74/3-8.

⁶ el-Kalem 68/8,10-12.

⁷ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, thk. Alî Muhammed Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l İlmiyye, 1990), 1/168.

Kureyş'in önde gelen ailelerine mensup genç yaşlı her gruptan insan İslâm'la tanışarak Hz. Peygamber'in saflarına katılmıştır.⁸

Mekke dönemi, insanın önce kendi iç dünyasını değiştirdiği; şirkten tevhide yöneldiği bir bireysel inşa sürecini ifade eder. İlk Müslümanlar, içinde yaşadıkları düzeni ve sistemi değiştirmeye kalkmadan önce kendi kalplerini, düşüncelerini ve hayat anlayışlarını değiştirmiş; böylece toplumsal dönüşümün zemini bireylerin kendi nefislerinde hazırlanmıştır. Nitekim *“Bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez.”*⁹ âyeti de bireysel değişime işaret eder. Allah'a ve peygamberlere imanı vurgular. Medine dönemi ise Mekke'de kazanılan bu iman, sabır ve ahlâk temelli birikimin toplumsal yapıya taşındığı inşa safhasını temsil eder. *“Bir toplum kendilerinde bulunan (iyi davranışları) değiştirmedikçe Allah onlara verdiği bir nimeti değiştirmez.”*¹⁰ âyeti de bu sürecin devamlılık boyutunu ortaya koyar. Her iki ayet birlikte değerlendirildiğinde, Allah'ın verdiği nimetin korunması, vahye ve Peygamberlere sahip çıkmak, insanın fitrî ve ahlâkî yapısını bozmamak, imanî ve ahlâkî çizgiyi muhafaza etmek şeklinde tarif edilir.¹¹

İslâmî telâkkiye göre tebliğin temel ilkelerini koyan, yöntemini ve üslubunu belirleyen yegâne kaynak *“nur”*¹² diye tanımlanan vahiydir.¹³ Vahyin kaynağı ise Yüce Allah'tır.¹⁴ Kur'an, kendisinin arşın sahibi olan Allah katından, değerli, güçlü, sözü dinlenen ve şerefli bir elçi vasıtasıyla¹⁵ insanlığa ulaştırılan ilâhî talimatlardan ibaret olduğunu açıkça ifade etmektedir. Bu yönüyle tebliğ ve davetin temel ilkeleri, yöntemi ve tarihsel süreçteki hitap dili, insanî tecrübe ve beşerî arayışların ürünü olmayıp doğrudan vahiy kaynaklıdır. Tebliğ yöntemi sonradan elde edilmiş bilgiler bütünü değil, Allah Teâlâ'nın bizzat belirlediği ilâhî esaslara dayanmaktadır.¹⁶ Hz. Peygamber ise vahiy ile haber verilen, *“istikamet üzere olma”*, *“hevâdan uzak durma”* ve *“adaletle uygulama”* emirleri

⁸ Waddah Kahanfar, *İlk Bahar Hz. Peygamber'in (s.a.s) Hayatına Dair Stratejik ve Siyasi Bir Okuma*, çev. Mehmet Yuşa Solak - Hasan Hacak (İstanbul: Vadi Yayınları, 2020), 180-182.

⁹ er-Râ'd 13/11.

¹⁰ el- Enfâl 8/53.

¹¹ Muhammed b. Muhammed el-İmâdî Ebüssuûd, *İrşâdü'l- 'akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 4/28-29; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl* (Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Turâs, 1947), 2/230-231.

¹² el-Mâide 5/15.

¹³ Ebüssuûd, *İrşâdü'l- 'akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*, 5/151.

¹⁴ el-Hâkka 69/43; eş- Şu'arâ 26/192.

¹⁵ et-Tekvîr 81/19-21.

¹⁶ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1999), 20/286.

üzerinden ilâhî ilkeleri en güzel şekilde uygulayarak tüm insanlığa örnek olmuştur.¹⁷

Kur'an, tebliğ ve davetin mahiyetini ve kaynağını açıklarken, Hz. Peygamber'in bu süreçteki konumunu da net bir biçimde ortaya koymaktadır: “İşte böylece sana da kendi buyruğumuzla bir ruh (Kur'an) vahyettik. Sen kitap nedir; iman nedir bilmiyordun...”¹⁸ Bu ilâhî beyan, vahyin hem kaynağını hem de tebliğ sürecindeki yönlendirici ve belirleyici rolünü açıkça ortaya koymaktadır. Zira Hz. Peygamber daha önce Kur'an'ı tanımıyor, aklın tek başına ulaşamayacağı ilkeleri de bilmiyordu. Tebliğ metoduna dair bir bilgiye de sahip değildi.¹⁹ Nitekim âyetin devamında yer alan “Öyle ise sana vahyedilene sınımsız sarıl. Şüphesiz sen doğru yolu göstermektesin.” emri, Hz. Peygamber'in tebliğde bağımsız ve keyfî bir tutum değil, bütünüyle vahye bağlı bir duruş sergilediğini göstermektedir. Yine, Kur'an, Hz. Peygamber'in bazı tasarruflarını doğrudan tashih ederek tebliğ sürecinin ilâhî denetim altında yürütüldüğünü açıkça ortaya koyar. Nitekim Tebuk Seferi'nde münafıklara izin verilmesi üzerine gelen “Allah seni affetti; niçin onlara izin verdin?”²⁰ hitabı, münafıkların sözlü ve fiilî tutumlarına karşı tavizkâr davranılmaması, cenaze namazlarının yasaklanması,²¹ Mescid-i Dırâr'da namaz kılmanın men edilmesi, buna karşılık takvâ üzere kurulan Kuba Mescidi'nde ibadetin teşvik edilmesi,²² tebliğ ve ibadet faaliyetlerinin niyet, zemin ve amaç bakımından vahiy tarafından belirlendiğini gösterir. Bedir sonrası esirler konusunda fidenin tercih edilmesine yönelik ikaz,²³ dünyevî maslahatların değil ilâhî muradın belirleyici olduğunu vurgular. “Ey Peygamber! Allah'ın sana helâl kıldığını niçin kendine haram ediyorsun?”²⁴ uyarısı şahsî hassasiyetlerin ilâhî hükmün önüne geçirilemeyeceğini gösterirken; vahyin alınışında acele edilmemesi gerektiğini bildiren ilâhî yönlendirme²⁵ tebliğin tamamen vahiy merkezli yürütüldüğünü ortaya koyar. Bu âyetler birlikte değerlendirildiğinde, tebliğin kaynağının doğrudan vahiy olduğunu; tebliğ dilinin ise muhatabın inanç, psikolojik durum ve toplumsal şartlarına göre şekillenen dinamik bir yapıya sahip bulunduğunu göstermektedir.

¹⁷ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*, 8/28.

¹⁸ eş-Şûrâ 42/52.

¹⁹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Turkî (Beyrut: Dârü Hicr, 2001), 20/542-544; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*, 8/38.

²⁰ et-Tevbe 9/43.

²¹ et-Tevbe 9/84.

²² et-Tevbe 9/107-108.

²³ el-Enfâl 8/67-68.

²⁴ et-Tahrîm 66/1.

²⁵ el-Kıyâme 75/16-19.

Hız. Peygamber'in tebliğ ve uygulamalarının keyfi değil; bilakis vahyin yönlendirmesiyle şekillenen, sınırları ilâhî irade tarafından çizilen bir süreç olduğu anlaşılmaktadır.

1.1. Vahyin Sabır ve Tevhid Merkezli İnşa Dili

İslâm'ın ilk ve asıl kaynağı olan Kur'an, Hız. Peygamber'e 610 yılı Ramazan ayı içerisinde inmeye başlamıştır.²⁶ Yirmi üç yıl devam eden bu süreçte insanın inanç, sosyolojik ve psikolojik durumu dikkate alınarak vahiyyle inşa edilmiştir. Hız. Peygamber'e ilk vahyin gelmesiyle birlikte, Mekke toplumu şahsında bütün insanlığa yönelik tebliğ görevi başlamıştır.²⁷ Bu görev, sadece inanç bildiriminden ibaret olmayıp insanı, toplumu ve ahlâkı yeniden inşa etmeyi amaçlayan, insanı ve insanlığı dönüştürmeyi hedefleyen bir sorumluluk alanı olarak şekillenmiştir. Kur'an, insana hitap eden ve birey üzerinden toplumu inşa eden ilâhî bir rehberdir. İnsan ve toplumun dünyevî ve uhrevî saadeti, onun ilkeleri doğrultusunda şekillenmesine bağlıdır. Bu yönüyle Kur'an, insan hayatını bütün boyutlarıyla kuşatan temel bir referans kaynağıdır.²⁸

Tebliğ'in ilk safhasında iman edenlerin zarar görmemesi için üç yıl boyunca islâmî faaliyetler gizli yürütülmüştür.²⁹ “Önce en yakın akrabamı uyar”³⁰ âyeti doğrultusunda Hız. Peygamber, davetine ailesi ve yakın çevresinden başlamış,³¹ onları tevhid ve tevhidin gereği iman ve amel konusunda uyarmıştır.³² Mekke döneminde vahyin ilk ve belirgin özelliklerinden biri, muhatap alınan insanı tanımlamak ve onun fitratını ortaya koymak olmuştur. Kur'an, tebliğin soyut bir hitap değil, insanın gerçekliği üzerine inşa edilen bilinçli bir davet olduğunu vurgular. Bu bağlamda insan; aceleci,³³ zayıf,³⁴ sabırsız ve şikâyetçi,³⁵ çok zalim,³⁶

²⁶ Muhammed b. Bahâdîr ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl (Lübnan: Mektebetü'l-Asriyye, 2009), 1/165; Celâleddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevvez Ahmet Zumerlî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 2011), 111-112; Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1995).

²⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/528.

²⁸ Mekki Solmaz, “Kur'ân'da Birey ve Toplumun İnşası”, *Batman Akademi Dergisi* 6/1 (2002), 33.

²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/168.

³⁰ eş-Şuarâ 26/214.

³¹ Ahmet Önkâl, *Resûlullah'ın İslam'a Dâvet Metodu* (İstanbul: Hikmet Yayınevi, 2025), 114.

³² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/538.

³³ el-Enbiyâ 21/37; el-İsrâ 17/11.

³⁴ en-Nisâ 4/28.

³⁵ el-Meâric 70/19-21.

³⁶ İbrâhim 14/34.

nankör,³⁷ mala, menfaate³⁸ ve rahatına düşkün,³⁹ kendine aşırı güvenen,⁴⁰ kibirli ve şımarık⁴¹ bir varlık olarak tasvir edilir. Kur'an'ın bu tahlili, Mekke toplumundaki şirk ve dünyevî çıkar merkezli din anlayışının arka planını da açıklamaktadır. Kur'an, bu zeminde tevhid, nübüvvet ve âhiret merkezli yeni bir bilinç inşa etmeyi hedeflemiş, tebliğ dilini insanın zaaflarını yok sayan değil, insanın kalbine, vicdanına ve aklına hitap ederek onu dönüştüren muhatap, amaç ve bağlama göre değişen, aynı içeriğin farklı üslupları değil, farklı zihinsel ve psikolojik düzeylere hitap eden bir yöntem üzerine kurmuştur.⁴² Hz. Peygamber, Safâ tepesinde Kureyş kabilesini toplayarak “*Sen, sana buyurulanı açıkça duyur, müşriklere aldırış etme!*”⁴³ âyetiyle birlikte, kınayanlara ve tehdit edenlere aldırmadan onları bir olan Allah'a ve O'nun emirlerine çağırmıştır.⁴⁴ Bu âyette, bütün baskı ve olumsuzluklara rağmen müşriklere verilmek istenen temel mesaj, hakikatin artık gizli değil açık, net ve geri dönüşü olmayan biçimde ilan edildiği gerçeğidir. Müşriklerin, inat ve direnişleri karşısında artık dinî emirlerden taviz vererek uzlaşmacı bir tutumun söz konusu olmadığını, ilâhî mesajın bütün açıklığıyla ortaya konduğunu ilan eden güçlü bir meydan okuma niteliği taşımaktadır.⁴⁵ Âyette, müşriklerden yüz çevirme emri, onlarla iletişimi tümüyle kesmeyi değil, davetin açıkça ortaya konulması sürecinde onların kınama ve baskılarına aldırılmamayı ifade eder. Bu çağrıyla birlikte tebliğ artık kamusal alana taşınmıştır.⁴⁶ “*Ey örtüsüne bürünen (Peygamber)! Kalk ve uyar.*”⁴⁷ âyeti, yalnızca fizikî bir hareketi değil, tebliğ görevine zihinsel, ahlâkî ve toplumsal düzlemde hazır oluşu ifade eden sembolik bir geçişi temsil etmektedir. Bu durum, tebliğin bireysel dindarlıkla sınırlı kalmayıp yakın çevreden başlayarak bireysel sorumluluk bilincini harekete geçiren bir misyon taşıdığını göstermektedir. Bu emir ve tavsiyeler Hz. Peygamber'in şahsında davet ve irşad vazifesi yapacak

³⁷ Yûnus 10/12, 21; Hûd 11/9-10; İbrâhîm 14/34; el-İsrâ 17/67; el-Hac 22/11, 66; el-Furkân 25/50; el-Ankebût 29/10, 65; er-Rûm 30/33; ez-Zümer 39/8, 49; Fussilet 41/50-51; eş-Şûrâ 42/48; ez-Zuhuruf 43/15; Abese 80/17; el-Fecr 89/15-16; el-Âdiyât 100/6-8.

³⁸ el-Âdiyât 100/6-8; el-Kıyâmet 75/20-21; Âl-i İmrân 3/14; el-Kehf 18/46; el-Münâfikûn 63/9.

³⁹ et-Tevbe 9/86.

⁴⁰ el-Alak 96/6-7.

⁴¹ el-İsrâ 17/37; Lokmân 31/18.

⁴² Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 20/286.

⁴³ el-Hicr 15/94.

⁴⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14/139.

⁴⁵ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: 'Âlemu'l-Kütüb, 1988), 3/186.

⁴⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 30/696.

⁴⁷ el-Müddessir 74/ 1-2.

herkese yöneliktir.⁴⁸ Artık Hz. Peygamber sadece vahiy alan, Kur'an'ı kendi içinde yaşayan birisi değil, kınayanların kınamasına aldırmadan,⁴⁹ hiçbir baskıdan çekinmeden İslâm'ı açıkça anlatan bir konuma geçmiştir. Bu anlatımda Allah'ın azabı, önceki ümmetlerin başına gelen ilâhî cezalar ve ilâhî adâletin tarihsel tezahürleri de tebliğin merkezine yerleştirilmiştir. Bu durum, tebliğ metodunun tarihsel bilinç ve ibret eksenli bir yapı arz ettiğini, muhatabın sadece geleceğe değil, geçmiş tecrübeler üzerinden de düşünmeye sevk edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla Mekke'deki tebliğ, sadece çaresiz ve duygusal bir telkin değil, akli, hafızayı ve tarihsel farkındalığı birlikte harekete geçiren bir davet diline sahiptir. “*Rabbinin rızasına ermek için sabret.*”⁵⁰ âyetinde kastedilen, sabredilecek olan şey, tebliğ sürecinde karşılaşılan inkâr, alay, baskı ve düşmanlıklar ile Allah için yapılan bağış ve fedakârlıklardır. Sabrın yöneldiği merci ise doğrudan Yüce Allah'tır. Zira âyette sabır, herhangi bir dünyevî beklentiye değil, “*Rabbinin rızası için*” kaydına bağlanmıştır. Bu vurgu, tebliğ faaliyetinin karşılık ve takdirinin yalnızca Allah'a havale edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.⁵¹ Tebliğ ve davette sabır, yalnızca fizikî eziyetlere katlanmayı değil, Allah yolunda yapılan fedakârlıkların karşılığını insanlardan beklememeyi, verilen maddi ve manevî emekleri dünyevî kazanç hesabına dönüştürmemeyi de ifade etmektedir. Bu âyet Kur'anî tebliğ metodunun çıkar gözetmeyen, ihlâs temelli ve uzun soluklu bir sabır ahlâkı üzerine inşa edildiğini göstermektedir.

Mekke döneminde Kur'an'ın davet ve tebliğ diline bakıldığı zaman, öncelikle, Hz. Peygamber'e yönelik hitaplarda daha çok sabır,⁵² uyarma⁵³ ve hatırlatma⁵⁴ merkezli bir tebliğ dili benimsenmiştir.⁵⁵ Bu âyetlerde Hz. Peygamber'e, tebliğ görevini yumuşak bir üslupla sürdürmesi, inkâr karşısında direncini muhafaza etmesi ve vahyi hatırlatma görevini ısrarla yerine getirmesi emredilmiştir. Kur'an'ın, Mekke toplumuna yönelik, Allah'ın, birliğini,⁵⁶ her şeyin yaratıcısı olduğunu,⁵⁷ yaşatan, öldüren ve diriltenin⁵⁸ Allah olduğunu,⁵⁹ Hz. Muhammed'in elçi olarak

⁴⁸ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Müddessir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/462.

⁴⁹ el-Mâide 5/54.

⁵⁰ el-Müddessir 74/7.

⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/415-417.

⁵² el-Müddessir 74/2.

⁵³ Kâf 50/45.

⁵⁴ el-A'lâ 87/9.

⁵⁵ Önkâl, *Resûlullah'ın İslâm'a Dâvet Metodu*, 194-195.

⁵⁶ el-İhlâs 112/1.

⁵⁷ el-En'âm 6/102; ez-Zümer 39/62.

⁵⁸ el-Hicr 15/23.

⁵⁹ el-En'âm 6/59; el-Bakara 2/231.

görevlendirildiğini,⁶⁰ kıyametin mutlaka gerçekleşeceğini⁶¹ uzunca örneklerle anlattığı görülmektedir. Mekke'de müşriklerin sert tepkileri karşısında Hz. Peygamber'e açıkça tebliğ etme emrinin verilmesi⁶² ve buna eşlik eden şekilde tartışmadan uzak durma tavsiyesinde bulunulması,⁶³ tebliğ dilinin kavgaya girmeyen, insan onurunu rencide etmeyen bir üslup çerçevesinde yürütüldüğünü göstermektedir. Mekkî âyetlerde özellikle, şirk ve putperestlik aklî ve temsîlî delillerle eleştirilerek bozuk inanç sistemi reddedilmiştir. Muhataplar, göklerin ve yerin yaratılışı üzerinden tefekküre, akletmeye ve ibret almaya davet edilmiş, insanın hem kendi varlığı hem de evren üzerinden ilâhî kudreti kavraması amaçlanmıştır. Bu yönüyle de Mekkî vahiy, bireyin zihnî ve ahlâkî dönüşümünü esas alan bir iman ve karakter inşası süreci ortaya koymaktadır.⁶⁴

Bununla birlikte, Mekke döneminde ağır baskı, tehdit ve zulüm altında yaşayan müminlere hitap eden vahiy dili, korku, yalnızlık ve çaresizlik duygularını gidermeyi hedefleyen teskin edici, umut verici ve güven telkin eden bir özellik taşımaktadır. Bu sebeple Mekke'de nazil olan âyetlerde, Allah'ın müminleri asla terk etmediği, onları koruduğu ve sonunda mutlaka destekleyeceği güçlü bir biçimde vurgulanmıştır. Nitekim Mekke'de vahyin bir süre gecikmesi üzerine, Mekkelî müşrikler bu durumu Hz. Peygamber'e karşı bir alay ve istihza konusu hâline getirmiş, "Muhammed'i Rabbi terk etti ve ona buğzetti" iddiasında bulunmuşlardır. Bazı rivayetlerde ise Ebû Leheb'in eşi Ümmü Cemîl'in, Hz. Peygamber'e hitaben: "Şeytanının seni terk ettiğini görüyorum" diyerek alaycı bir dil kullandığı aktarılmaktadır.⁶⁵ Bu olay üzerine Allah, "*Rabbin seni terk etmedi, sana darılmadı*"⁶⁶ ve "*Elbette Rabbin sana verecek, sen de razı olacaksın*"⁶⁷ âyetleriyle Hz. Peygamber'i ve onunla birlikte baskı altındaki müminleri asla yalnız bırakmadığını ve onlara küsmediğini bildiren açık bir beyanda bulunmuştur.⁶⁸ Aynı şekilde "*Allah iman edenleri dünya hayatında da ahirette de sağlam bir sözle sabitleştirir.*"⁶⁹ âyetinde geçen "*sabit söz*", delil ve burhanla kalpte yerleşmiş, sahibinin iç dünyasında kökleşmiş sahih

⁶⁰ el-Bakara 2/28-29.

⁶¹ el-Kehf 18/47-49.

⁶² el-Hicr 15/94.

⁶³ ez-Zuhruf 43/89.

⁶⁴ Mesut Okumuş, "Kur'an'ın Tedrici Nüzûl Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Âyetler Üzerine", *Eskiye* 27 (2013), 17.

⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/766.

⁶⁶ ed-Duhâ 93/3.

⁶⁷ ed-Duhâ 93/5.

⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/483.

⁶⁹ İbrâhîm 14/27.

bir imanı,⁷⁰ kelime-i tevhidi, kelime-i şehadeti temsil eder.⁷¹ Allah Teâlâ “Bizim uğrumuzda cihad edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza iletceğiz. Şüphesiz Allah mutlaka iyilik yapanlarla beraberdir.”⁷²; “...Şüphesiz ki Allah kendi dinine yardım edene mutlaka yardım eder.”⁷³ buyurarak, kendi yolunda mücadele edenleri destekleyeceğini,⁷⁴ inananların imanları sebebiyle ilâhî güvence altında olduklarını bildirerek imanlarını ve psikolojik dayanıklılıklarını güçlendirmiştir. Bahse konu bu âyetler, Mekke’de yalnızlaştırılan müminlere ilâhî beraberlik bilinci kazandırmıştır. Bu beraberlik, yalnızca manevî bir yakınlık değil, hakikatin ortaya konulmasında hüccetle üstün gelme, gerektiğinde ise fiilî güç ve imkânla desteklenme şeklinde tezahür eden aktif bir ilâhî yardımı da kapsamaktadır.⁷⁵ Neticede tebliğ görevinin etkisi Allah’ın hidayeti, lütuf ve inayetiyle ortaya çıkar. Nitekim Hz. Şuayb’ın “Benim muvaffakiyetim ancak Allah’ın yardımına bağlıdır.”⁷⁶ ifadesi ile “İnsan için ancak çalıştığıının karşılığı vardır.”⁷⁷ şeklindeki temel ilkeleri, tebliğde sorumluluğun gayret ve istikrar, sonucun ise ilâhî yardımla mümkün olabileceğini açıkça ortaya koymaktadır.

Mekkî âyetlerde sabır, tevhid, umut ve ilâhî yardım vurgusunun sürekli tekrar edilmesi, Kur’an’ın tebliğ anlayışında önceliğin ekonomik, siyasî veya toplumsal güç inşasına değil, insanın iman, ahlâk ve psikolojik dayanıklılık bakımından dönüştürülmesine verildiğini göstermektedir. Bu durum, vahyin ilk dönem tebliğ metodunun, çatışma ve baskıya karşı önce insanın iç dünyasını inşa eden tedricî bir dönüşüm modeli üzerine kurulduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Kur’an’ın inşa ettiği tebliğ dili, yalnızca hakikati bildiren bir söylem değil; aynı zamanda insanı uzun soluklu bir iman ve şahsiyet eğitime hazırlayan bilinçli bir inşa yöntemidir.

1.2. Tebliğ Dilinde Tedrîcîlik ve Esneklik

Kur’an, tebliğ ve davet sürecinde muhatapların içinde bulundukları şartları dikkate alan, gelişme aşamasındaki toplumların ihtiyaçlarını gözeten ve insanları daha önce karşılaşmadıkları hükümlerle birdenbire yüz yüze bırakmayan tedrîcî bir yöntem benimsemiştir. Bu yöntemin benimsenmemesi hâlinde, Kur’an’ın ihtiva ettiği çok sayıdaki hüküm sebebiyle muhatapların önemli bir kısmının ilâhî mesaja direnç göstermesi

⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/554.

⁷¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 13/657.

⁷² el-Ankebût 29/69.

⁷³ el-Hac 22/40.

⁷⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 18/444.

⁷⁵ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbüh*, 4/174.

⁷⁶ Hûd 11/88.

⁷⁷ en-Necm 53/39.

kaçınılmaz olacaktı. Nitekim Hz. Âişe'den nakledilen rivayet, tebliğde tedricîliğin pedagojik ve ilâhî bir ilke olarak işletildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Rivayete göre, ilk aşamada cennet ve cehennem gibi temel inanç esaslarını konu edinen kısa sûreler indirilmiş; muhatapların İslâm'a yönelişi arttıkça helâl ve harama dair hükümler aşamalı olarak vazedilmiştir. Zira başlangıçta içki yasağı gelmiş olsaydı muhatapların bunları kabullenmekte zorlanacağı ifade edilmiştir.⁷⁸ Bu rivayet, tedricîliğin tebliğ ve davet metodunda önemli bir ilke olduğunu göstermektedir. Kur'an'ın tebliğ metodunu güçlü kılan bir diğer ilke ise esnekliktir. İslâm dininin esnekliğinden maksat, asla dinin temel sabitelerinin değişmesi veya değiştirilmesi değildir. Bu esneklik, zamanın, mekânın ve muhatabın şartlarına göre tebliğ dilinin farklılaşmasını sağlar. Söz konusu esneklik, Kur'an'ın özüne zarar vermez. Aksine bu durum, İslâm'ın ideal tatbikinin tek bir şekle indirgenmemesini ifade eder.⁷⁹

1.3. Tebliğ ve Davet Sorumluluğu

Kur'an'a göre tebliğ ve davet, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar uzanan nübüvvet silsilesinin asli görevi; ümmet için ise kıyamete kadar devam edecek imanî, ahlâkî ve toplumsal bir sorumluluktur. Bu sorumluluk, muhatabın iman etmesiyle sona eren geçici bir faaliyet değildir. Aksine tebliğ ve davet, bireyin imanını derinleştiren, ahlâkını inşa eden ve toplumsal düzeni ıslah etmeyi hedefleyen süreklilik arz eden bir görev alanıdır. İnsanoğlu, Rabbini tanımayı, O'nun iradesini ve emirlerini kabul etmeyi, bireysel ve toplumsal sorumluluklarının farkına varmayı, peygamberlerin sunduğu ilâhî tebliğ ve davet faaliyetleri aracılığıyla öğrenmiştir. Nitekim Kur'an, *"Andolsun biz, her ümmete 'Allah'a kulluk edin, tâğûttan kaçının' diye peygamber gönderdik."*⁸⁰ ve *"...Hiçbir ümmet yoktur ki aralarında bir uyarıcı gelip geçmiş olmasın."*⁸¹ buyurarak, insanlık tarihinde peygambersiz, tebliğsiz ve davetsiz hiçbir toplumun bulunmadığını bildirmiştir. Kur'an'da yer alan *"Sen yine de öğüt ver. Çünkü öğüt müminlere fayda verir"*⁸² âyeti, tebliğin süreklilik ilkesine işaret etmektedir. *"İçinizden hayra çağırان, iyiliği emreden ve kötülükten sakındıran bir topluluk bulunsun; işte kurtuluşa erenler onlardır"*⁸³ âyeti ise davet ve tebliğin kurumsal bir sorumluluk alanı olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanında *"Siz insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten sakındırır ve Allah'a iman*

⁷⁸ Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'an", 6.

⁷⁹ Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1994), 37-38.

⁸⁰ en-Nahl 16/36.

⁸¹ Fâtır 35/24.

⁸² ez-Zâriyât 51/55; el-A'râf 7/62, 68.

⁸³ Âl-i İmrân 3/104.

edersiniz”⁸⁴ âyeti de “en hayırlı ümmet olma” vasfının doğrudan doğruya tebliğ, iyiliği yayma ve toplumsal ıslah sorumluluğuna bağlı olduğunu göstermektedir.

Hz. Peygamber tebliğ ve davetin ihmal edilmesinin doğuracağı toplumsal sonuçlara dikkat çekmiş, “Günah işleyenlerin bulunduğu bir toplumda bunu önlemeye gücü yeten bir toplum olduğu halde, onlar bunu engellemezlerse ölmeden önce Allah onların hepsini bir azaba uğratar.”⁸⁵ Ya da “Şunu yeminle söylüyorum ki siz ya iyiliği emreder kötülükten sakındırırsınız; Ya da Allah yakında size kendi nezdinizden bir azap gönderir. Sonra dua edersiniz de Allah’ta sizin dualarınızı kabul etmez.”⁸⁶ buyurarak, tebliğ ve ıslah sorumluluğunun terk edilmesinin ilâhî yardımdan mahrumiyetle sonuçlanabileceğini ortaya koymuştur. Ahlâkî yozlaşmayı, toplumsal çözülmeyi önlemenin en etkili yolu, İslâm’ın evrensel mesajlarını nebevî yöntem doğrultusunda toplumun her ferdine ulaştırmaktır.

Kur’an’ın Mekke döneminde muhataplarıyla kurduğu iletişim, temelde tevhid inancının inşası, bireysel iman tahkimi, ahlâkî arınma, nübüvvet ve âhiret bilincinin diri tutulması ile sabır merkezli bir direniş anlayışı etrafında şekillenmiştir. Bu süreçte vahiy, insanın duygu, düşünce ve davranış dünyasını bütüncül biçimde dönüştürmeyi hedeflemiş; inanç yapısını sahih bir zemine oturatarak yozlaşmış kulluk anlayışını tevhid merkezli bir bilinçle yeniden inşa etmeyi amaçlamıştır.⁸⁷

Hz. Peygamber, bu dönemde müşriklerin bütün yalan,⁸⁸ iftira⁸⁹ ve baskılarına⁹⁰ rağmen davet ve tebliğ faaliyetlerine sabırla⁹¹ devam etmiştir. “*Sana da bu zikri indirdik ki, kendilerine indirileni insanlara açıklayasın...*”⁹² emri, Müslümanların son derece zayıf, müşriklerin ise baskı ve tehditlerinin zirvede olduğu bir dönemde⁹³ tebliğin önemli bir sorumluluk olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.⁹⁴ “*Kalbi imanla dolu olduğu halde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah’ı inkâr eden ve böylece göğsünü küfre açanlara Allah’tan gazap iner ve onlar için büyük bir azap*

⁸⁴ Âl-i İmrân 3/110.

⁸⁵ İbn Mâce, “Fiten”, 20.

⁸⁶ Tirmizî, “Fiten”, 9.

⁸⁷ Muhammed Kutup, *Kur’ân Araştırmaları Mekkî Ayetler*, çev. Bekir Karlığa - Beşir Eryarsoy (İstanbul: Seriyeye Kitapları I, 1997), 29-30.

⁸⁸ el-En‘âm 6/33.

⁸⁹ el-En‘âm 6/25; el-Hicr 15/7; es-Sâffât 37/36; es-Sâd 38/4; ed-Duhân 44/14.

⁹⁰ en-Nahl 16/106; el-Burûc 85/10.

⁹¹ İbrâhîm 14/12.

⁹² en-Nahl 16/44.

⁹³ İbn Sa’d, *et-Tabakâtu’l-kübrâ*, 1/176-179.

⁹⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/85.

vardır."⁹⁵ âyeti, baskı ve zulüm altında gerçekleşen inkârı, ahlâkî ve itikadî sorumluluk kapsamı dışında değerlendirerek, kalbî îmânı esas alan ilâhî bir koruma ve rahmet perspektifi sunduğunu ortaya koymaktadır.⁹⁶

Kur'an'ın tebliğ dili, İslâm'ın temel sabitelerinden taviz veren, hakikati belirsizleştiren tavizkâr bir uzlaşmacılığa da zorlayıcı bir baskıya da dayanmamakta; aksine insan iradesini esas alan açık ve bilinçli bir sorumluluk çağrısı olarak inşa edilmektedir.

Kur'an, Hz. Peygamber'e düşen görevin hidâyeti zorla kabul ettirmek değil, hakkı açık ve seçik biçimde tebliğ etmek olduğunu vurgulamıştır. *"Dinde zorlama yoktur. Artık doğruluk sapıklıktan ayrılmıştır."*⁹⁷ âyeti, iman-inkâr tercihinin insanın özgür iradesine bırakıldığını açık bir şekilde ifade etmektedir. Bu âyet, Müslüman olmayanları zorla İslâm'a sokmanın Kur'an'ın amaçları arasında olmadığını da göstermektedir. Aynı ilke, farklı âyetlerde insanın tercih ve sorumluluğu bağlamında tekrar edilmiştir: *"De ki: Hak Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin."*⁹⁸; *"Biz ona yolu gösterdik; ister şükredici olsun ister nankör."*⁹⁹ âyetleri, insanın tercihte bulunabilecek bilinç ve donanıma sahip kılındığını ortaya koymaktadır. Buradaki hidâyet ve yol gösterme, insanın hak ile batılı, iyi ile kötüyü ayırt etme, bilinçli tercih yapma iradesi ve kabiliyetine sahip olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁰ Bu çerçevede Hz. Peygamber'in daveti, insanı zorlayan, mecbur bırakan değil, bilgilendiren, uyaran ve tercih yapmaya davet eden bir mahiyet taşımaktadır. Nitekim Hz. Peygamber kimseye baskı yapmamış, onları inanmaya zorlamamış, tebliğlerine karşı çıkan insanlara karşı da görevlerinin sadece uyarmak ve vahyin prensiplerini bildirmek olduğunu,¹⁰¹ *"Bizim görevimiz sadece açık bir şekilde tebliğ etmektir."*¹⁰² buyurarak ilan etmiştir. *"Sizin dininiz size, benim dinim bana."*¹⁰³ âyeti, tebliğin zorlayıcı bir asimilasyon faaliyeti değil, hak ile bâtil arasında bilinçli bir ayrışma olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu ilkesel duruş, yalnızca inanç özgürlüğünü değil, aynı zamanda tebliğin sınırlarını da belirlemektedir. Tebliğdeki bu ilkesel ayrışma, aynı zamanda evrensel adalet vurgusuyla tamamlanmaktadır. *"Allah bizim de Rabbiniz, sizin de Rabbinizdir. Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız*

⁹⁵ en-Nahl 16/106.

⁹⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14/378-379.

⁹⁷ el-Bakara 2/256.

⁹⁸ el-Kehf 18/29.

⁹⁹ el-İnsân 76/3.

¹⁰⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/538.

¹⁰¹ Abdulkadir Karakuş, "Hz. Peygamber'in Tebliğ Dili ve Bunun Kur'anî Temelleri", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2019), 270.

¹⁰² Yâsîn 36/17.

¹⁰³ el-Kâfirûn 109/6.

sizedir."¹⁰⁴ âyeti, Hz. Peygamber'in muhataplarıyla ilişkisini adalet, sorumluluk ve hesap bilinci üzerine kurduğunu göstermektedir. Böylece Mekke döneminde tebliğ dili, bir taraftan hakikati bütün açıklığıyla ortaya koyarken, diğer taraftan insan iradesine saygı gösteren, sorumluluğu bireyin kendisine yükleyen dengeli bir yapıya kavuşmuştur. Aynı zamanda toplumsal çözölmeyi önleyen ahlâkî ve medenî bir sorumluluk modeli ortaya koymuştur. Bu sebeple Kur'an'ın tebliğ anlayışı, bireyi ve toplumu dönüştürmeyi amaçlayan sürekli bir sorumluluk alanıdır.

1.4. Müşriklere Yönelik Tebliğ Dilinde Adalet Vurgusu

Mekke döneminde Kur'an, yalnızca müminleri teskin eden bir dil kullanmakla yetinmemiş, aynı zamanda müşriklere yönelik açık uyarı ve tehdit içeren bir üslubu da sürdürmüştür. "*Zulmedenler hangi akıbetle uğrayacaklarını göreceklerdir.*"¹⁰⁵; "*Kim Rabbini inkâr ederse, ona şiddetli bir azap vardır.*"¹⁰⁶ gibi âyetler, inkâr ve zulmün dünya ve âhirette karşılıksız kalmayacağını,¹⁰⁷ Hz. Peygamber'in görevinin yalnızca tebliğ olduğunu¹⁰⁸ bildirerek baskıcı tutumlara karşı ilâhî adalet vurgusunu güçlü biçimde gündemde tutmuştur. Böylece Mekkî âyetlerdeki vahyin temel vurgusu, bir yandan merhamet ve umut diliyle müminleri ayakta tutarken, diğer yandan zulüm ve inkâr cephesine karşı ilâhî adalet ilkesini hatırlatan dengeli bir tebliğ dili inşa etmiştir.

Medine dönemine gelindiğinde ise Kur'an'ın tebliğ dili, Mekke'de temelleri atılan bu manevî ve psikolojik inşayı, toplumsal, hukukî ve siyasal bir zemine taşıyan daha belirgin sınırlar ve düzenleyici ilkelerle tamamlamıştır. Artık vahyin üslubu, yalnızca teskin eden değil, aynı zamanda sınır koyan, koruyucu ve toplumsal düzen kurucu bir nitelik kazanmıştır. Kur'an, bir taraftan inanç özgürlüğünü temel bir esas olarak belirlerken, diğer taraftan bu özgürlüğü ortadan kaldıran fitne ve baskının giderilmesi için mücadeleyi teşvik etmiştir: "*Fitne ortadan kalkıncaya, din yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın; fakat vazgeçerlerse, artık zalimlerden başkasına saldırmak yoktur.*"¹⁰⁹ Bu âyetlerde hedeflenen mücadelenin amacı, savaş daimi kılmak değil, insanların inançlarını özgürce yaşayabilecekleri güvenli bir ortamı hazırlamaktır. Burada "fitne" kavramı, bir yönüyle müşriklerin Mekke döneminde müminlere uyguladıkları baskı, işkence ve tehditler yoluyla onları irtidada zorlamayı hedefleyen dinî ve

¹⁰⁴ eş-Şurâ 42/15.

¹⁰⁵ eş-Şuarâ 26/227.

¹⁰⁶ el-Cin 72/23.

¹⁰⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 4/105.

¹⁰⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/349.

¹⁰⁹ el-Bakara 2/193; el-Enfâl 8/39.

toplumsal kuşatma,¹¹⁰ bir yönüyle, küfür,¹¹¹ şirk¹¹² ve onun müminlere yönelik eziyet olarak doğurduğu sonuçlar,¹¹³ bir diğer yönüyle de müminleri dinlerinden uzaklaştırmaya yönelik baskı, işkence, sürgün, şirk ve ağır imtihanları kapsayan çok boyutlu bir zulmü ifade eder.¹¹⁴ Bu bağlamda âyette emredilen fitne ile mücadele, insanları zorla dine sokmayı değil, din ve vicdan özgürlüğünü fiilen ortadan kaldıran baskıcı fitne ortamının sona erdirilmesini ve insanların inançlarını serbestçe yaşayabilecekleri bir güvenlik zemininin tesisini amaçlamaktadır. “*Dinin Allah’a ait olması*” ifadesi de, bu baskı ve zorlamanın ortadan kalkmasıyla dinin üzerinde hiçbir zorlayıcı beşerî tahakkümün kalmamasını, inanç alanının Allah’a tahsis edilmesini ifade eden normatif bir hedeftir. “*Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez.*”¹¹⁵; “*Onları nerede yakalarsanız öldürün. Sizi çıkardıkları yerden (Mekke’den) siz de onları çıkarın. Kâfirlerin cezası böyledir...*”¹¹⁶ Burada tebliğ dilinde Allah Teâlâ, düşmanın Müslümanlara saldırdığı her yeri savaş ve müdahale alanı saymıştır.¹¹⁷ Burada toplumsal düzeni fiilen bozan ve Müslümanları yurtlarından çıkaran, yapılan antlaşmalara bağlı kalmayan ve inananlara savaş açanlara karşı nerede olursa olsun açık ve net bir tavır vardır. Ancak Müslümanlara da haddi aşmama,¹¹⁸ kadınları, çocukları, yaşlıları öldürmeme uyarısı vardır.¹¹⁹ Müşrikler bu fitnelerinden vazgeçmedikleri takdirde öldürülmeleri¹²⁰ ya da sürgüne gönderilmeleri istenmiştir.¹²¹ Müşriklerin öldürülmesi ya da sürgüne gönderilmesi baştan beri İslâm’a ve Müslümanlara karşı düşmanlıklarını sürdürdükleri ve yapılan antlaşmaları her defasında bozdukları için bunlarla böyle bir mücadele tarzı benimsenmiştir. “*Ceza yolu ancak insanlara zulmedenler ve veryüzünde haksız yere taşkınlık edenler içindir. İşte onlar için elem*

¹¹⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 5/29.

¹¹¹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbüh*, 1/264.

¹¹² Ebüssuûd, *İrşâdü’l-’akli’s-selîm ilâ mezâya’l-kitâbi’l-kerîm*, 1/204.

¹¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Etîş (Kâhire: Dâru’l-Kütübî’l Mısıriyye, 1964), 2/353-354.

¹¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/236.

¹¹⁵ el-Bakara 2/190.

¹¹⁶ el-Bakara 2/191.

¹¹⁷ Muhammed el-Fâzıl b. Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tûnisî İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr mine’t-tefsîr* (Tunus: ed-Dâru’t-Tûnisiyye, 1984), 2/201-202.

¹¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/201-202.

¹¹⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 2/200.

¹²⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 2/200-201.

¹²¹ Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *Nüzhetü’l-a’yuni’n-nevâzir fî ilmi’l- vüçûhi ve’n-nezâir*, thk. Kâzım er-Râzî Muhammed Abdu’l-Kerîm (Beyrut: Müessesetü er Risâle, 1987), 172-173.

dolu bir azap vardır."¹²² âyeti de bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Eğer savaşın sebebi sadece şirk ve küfür olsaydı, onlara zimmîlik hakkı verilmezdi. Kâfir kadınların da öldürülmesi gerekirdi. Kâfir kadınlar fiilen savaşımadığı için öldürülmeleri haramdır.¹²³

Mekke döneminde tebliğ dili, ağırlıklı olarak sabır, teskin ve ilâhî adalet uyarıları üzerinden inşa edilirken Medine’de bu dil, toplumu ve inanç özgürlüğünü fiilen koruyan, sınır koyan ve gerektiğinde caydırıcı bir güç diliyle tamamlanmıştır. Bu meydan okuyucu dil, müşriklerde psikolojik bir çözülme ve caydırıcılık oluştururken, müminlerde kolektif güç bilinci, birlik ruhu, sebat, Allah’a güven ve ilâhî nusret inancını pekiştirmiştir.

2. Medine Döneminde Kalbe Hitaptan Toplumsal İnşaya Vahyin Tadrîcî Dili

Hiz. Peygamber, Mekke’de tevhid, nübüvvet ve âhiret ekseninde yürütülen çalışmalardan Medine’de gerçekleşecek olan toplumsal inşaya geçişin ilk adımını, şehrin ismini değiştirmekle başlatmıştır. Nitekim dönüşüme sahne olan bu şehrin, zarar vermek, karıştırmak, kötülemek, bozmak anlamlarını çağrıştıran s-r-b kökünden türeyen “Yesrib” ismi terk edilmiş; yerine şehirleşmeyi ifade eden “Medine” ismi tercih edilmiştir.¹²⁴ Hiz. Peygamber’in, “İnsanlar ona Yesrib diyorlar; oysa onun adı Medine’dir. Körüğün demirin pasını giderdiği gibi Medine de kötü insanları dışına atar”¹²⁵ buyruğu, bu isimlendirme ile hedeflenen toplumsal dönüşümün mahiyetini açıkça ortaya koymaktadır.¹²⁶

Hiz. Peygamber ilk dönem İslâm toplumunun inşasında soy ve kabile bağlarının yerine inanç birliğini esas almış, bu temelde bir “ümme” yapısının omurgasını oluşturmuştur. Böylece Medine, İslâm’ın temel prensiplerinin teorik düzlemden pratiğe aktarıldığı ve toplumsal hayatta somut karşılık bulduğu bir merkez haline gelmiştir. Bu sebeple Medine döneminde vahyin dili, bireyin kalbine hitap eden iman çağrısından sokağı, pazarı, aileyi, komşuluk ilişkilerini hukukî açıdan düzenleyen bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşüm, takvâ temelli bir toplumsal inşayı hedefleyen tebliğ dilinin bizzat ilâhî irade tarafından belirlenmesi ve Hiz. Peygamber tarafından fiilî hayata aktarılmasıyla somutlaşmıştır. Medine’de nazil olan âyetler, beşerî tedbir ve stratejilerle yeni bir medeniyet tasavvuruna dönüştürülmüştür. Bu süreçte vahyin irşad ve tebliğ dili, yalnızca bireyin kalbine yönelen bir iman çağrısı olmaktan çıkarak toplumsal hayatın bütün

¹²² eş-Şûra 42/42.

¹²³ Ahmet Özel, “Cihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/527-531.

¹²⁴ Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2003), 1/662-663.

¹²⁵ Buhârî, “Fedâilü'l- Medîne”, 2; Müslim, “Ha”c, 488.

¹²⁶ Komisyon, *Hadislerle İslam* (Ankara: DİB Yayınları, 2014), 4/124.

alanlarını düzenleyen, insan dünya ve ahiretin kurtuluş yolunu gösteren kurucu bir nitelik kazanmıştır.¹²⁷ Bu dönüşüm, tebliğ görevinin sadece yöntemini değil, aynı zamanda bu görevi üstlenen Hz. Peygamber'in ilâhî koruma altına alınmış sorumluluğunu da daha belirgin hale getirmiştir. “*Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan O'nun mesajını iletmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır.*”¹²⁸ âyeti, Hz. Peygamber'in kendilerinin azlığına, düşmanlarının çokluğuna bakarak vahiyden tek bir hükmü dahi gizlemesinin risalet görevini bütünüyle ihlal anlamına geleceğini ortaya koymaktadır.¹²⁹ Aynı zamanda bu âyet Hz. Peygamber'e hitap ettiği gibi ümmetin ilim adamları ve âlimleri için de vahyin ve şer'î bilginin hiçbir kısmını gizlememe yükümlülüğünü ifade eden temel bir ilke ortaya koymuştur.¹³⁰ Bu çerçevede Medine döneminde tebliğ dili, gerektiğinde Hz. Peygamber'e yönelik yönlendirici ve tashih edici uyarılar¹³¹ da içeren; müminler ve gayrimüslimler için sorumluluk bilincini merkeze alan, yer yer müeyyideyi gündeme getiren bir üslupla yürütülmüştür. Tebliğ, sonuç odaklı değil, yükümlülük odaklıdır. Hidâyet Allah'a ait olup,¹³² Hz. Peygamber'e ve ümmete düşen görev mesajı açık ve eksiksiz ilâhî tebliğ ölçülerine göre iletmektir. Bu yönüyle Medenî vahyin dili, muhatabı incitmemek adına hakikati gizleyen bir dil değil, hakikati açıklama sorumluluğunu önceleyen bağlayıcı bir risalet dilidir.

Medine döneminde ilk inen sûrelerden Bakara Sûresinde takvâ kavramının kurucu bir bilinç olarak vurgulanması, inşa edilecek toplumun ahlâkî ve hukukî temelini bu bilinç üzerine oturtulduğunu göstermektedir. Kulluğun nihai hedefi, ibadetlerin temel gayesi ve ahlâkî-hukukî sorumlulukların ölçüsü olan takvâ, toplumsal düzenin vicdanî zeminini teşkil eder. Böylece Medenî vahiy, kul ile Allah arasındaki bağı derinleştirirken bu bağın hayata yön veren sorumluluklara dönüşmesini hedeflemiştir. Takvâ bilincini yalnızca bireysel bir iç disiplin olarak değil, dünya ve âhirete dair davranışları belirleyen temel bir ölçü olarak belirlemiştir.

2.1. Müminlere Yönelik Hitap Dili

Medine dönemine gelindiğinde Kur'an'ın tebliğ dili, iman etmiş bir toplumu yeniden inşa etmeyi, korumayı ve olgunlaştırmayı hedeflemiştir. Müntesiplerine sorumluluk yükleyici bir üslup benimsemiştir. Bu dönemde

¹²⁷ Hasen b. Abdillâh b. Sehl Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfiyyetü'd-Dîniyye, 2007), 45-48.

¹²⁸ el-Mâide 5/67.

¹²⁹ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419), 12/399-400.

¹³⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, 6/242.

¹³¹ et-Tevbe 9/43, 84, 107, 108; el-Enfâl 8/67-68; et-Tahrîm 66/1.

¹³² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/567.

Kur'an'da sıkça tekrar edilen “*Ey iman edenler!*” hitabı, müminlerin artık sadece inanan bireyler değil, aynı zamanda toplumsal bir yapının aktif unsurları olarak muhatap alındığını göstermektedir. Bu hitap tarzı, müminlere verilen değeri ve onlara duyulan güveni yansıttığı gibi, yüklenen sorumluluğun ağırlığını da ortaya koymaktadır. Medine’de müminlere yönelik tebliğ dilinin en dikkat çekici yönlerinden biri, birlik ve kardeşliğin korunmasına yönelik hassas uyarılardır. İman edenlere hitaben, hep birlikte Allah’ın ipine sınımsız sarılmayı, ayrılığa düşmemeyi,¹³³ inananların kardeş olduğunu,¹³⁴ bu kardeşliğe zarar edecek olan, alay, zan, tecessüs ve gıybet¹³⁵ gibi iç barışı tehdit eden davranışları da yasaklayarak, vahyin etrafında birleşmiş bir ümmet bilincini oluşturmayı amaçlamaktadır.¹³⁶

Ayrıca, Medenî âyetlerde, müminlere geçmiş toplumlardan örnekler verilerek dinlerine sahip çıkmaları, din konusunda tefrikaya düşmemeleri, menfaatleri karşılığında dini parçalamamaları¹³⁷ ve birliklerini her hal üzere muhafaza etmeleri emredilmiştir.¹³⁸ Bu âyetler, Medine döneminde insana ahlâkî, amelî, dinî ve toplumsal sorumluluklar yüklendiğini göstermektedir.¹³⁹

2.2. Tebliğ Dilinde Adalet

Medenî âyetler, toplumsal düzenin en temel ilkelerinden biri olarak adaleti merkeze almış ve bu ilkenin hiçbir aidiyet, çıkar veya duygusal bağlılıkla zedelenmemesini emretmiştir. Müminler, haset, kin ve nefret gibi duyguların adaleti ortadan kaldırmasına izin vermemekle sorumlu tutulmuştur. Herhangi bir topluluğa duyulan öfkenin kişiyi adaletsizliğe sevk etmemesi gerektiği özellikle vurgulanmıştır.¹⁴⁰ Aynı şekilde adaletin, kişi açısından en zor alanlarda dahî anne-baba ve en yakın çevre söz konusu olduğunda bile tavizsiz şekilde ayakta tutulması emredilmiştir.¹⁴¹ Bu âyetler, Medine’de inşa edilen toplumda adaletin duygulara, soy bağına, kabileye, dile veya sosyal statüye göre değişen göreceli bir değer değil, ilâhî ve evrensel bir sorumluluk olduğunu ortaya koymaktadır. Medenî vahiy, adaletin yalnızca yargı süreçleriyle sınırlı olmadığını, görev, yetki ve sorumlulukların ehil ve liyakatlı kimselere verilmesini de kapsadığını açıkça bildirmiştir. Nitekim Nisâ Sûresinde¹⁴² emanetlerin ehline verilmesi

¹³³ Âl-i İmrân 3/103.

¹³⁴ el-Hucurât 49/10.

¹³⁵ el-Hucurât 49/11, 12, 13.

¹³⁶ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi'l-tefsîr*, thk. Abdurrazzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'Arabî, 2001), 1/50.

¹³⁷ el-Mü'minûn 23/53.

¹³⁸ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, 8/311-313.

¹³⁹ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, 47.

¹⁴⁰ el-Mâide 5/8.

¹⁴¹ en-Nisâ 4/135.

¹⁴² en-Nisâ 4/58.

ve insanlar arasında hükmedildiğinde adaletle hükmedilmesi emri, liyakat ilkesini toplumsal düzenin ve kalkınmanın vazgeçilmez unsuru hâline getirerek, bu ilâhî hitabın bağlayıcı bir emir olduğu ifade edilmiştir.¹⁴³ Böylece Medenî âyetler, toplumsal adaleti, tarafsızlık, eşitlik ve liyakat esasları üzerine bina ederek, ırk, dil, aidiyet, mezhep, meşrep ve güç temelli ayrımcılığın önünü kapatan bütüncül bir hukuk ve ahlâk anlayışı ortaya koymuştur. Adalet, toplumsal ilişkilerde güven duygusunu tesis ederken, liyakat, bu adaletin kurumsal yapılarda sağlıklı biçimde işlemlerini teminat altına almaktadır.¹⁴⁴

Hülasa, Medenî vahiy, takvâ bilinciyle başlayan iman inşasını, birlik, sorumluluk, mücadele, sabır, adalet ve liyakat ekseninde toplumsal bir yapıya dönüştürmüştür. Medine’de iman, kalpte başlayan ancak vatanın korunmasından toplumsal barışın tesisine kadar hayatın her alanını kuşatan kurucu bir güç hâline gelmiştir. Hz. Peygamber, bu âyetlerin rehberliğinde aileyi, pazarı, sokağı, idari yapıyı ve bütün ilişkileri kuşatan bir modeli ortaya koymuştur.

2.3. Tebliğ Dilinin Müminlere Yönelik Üslûbu

Kur'an, Medenî hitap dilinde sıkça tekrar edilen “*Ey iman edenler!*” nidası aracılığıyla, mümini pasif bir inanan konumundan çıkarıp ibadet, ahlâk, hukuk ve toplumsal sorumluluk alanlarını kuşatan aktif bir toplumsal inşa öznesi hâline getirmeyi amaçlamaktadır. Bu hitap dili müminleri Allah’a ve Resûlullah’a itaat etmeye,¹⁴⁵ ibadetlerini yapmaya,¹⁴⁶ komşuluk hukukuna riayet etmeye,¹⁴⁷ Yahudi ve Hristiyanları dost edinmemeye¹⁴⁸ ve adaletli olmaya¹⁴⁹ çağırılmaktadır. Ayrıca mal ve canla Allah yolunda cihad etmeye,¹⁵⁰ müminlerin işlerini aralarında danışarak yürütmeye,¹⁵¹ bölünüp parçalanmamaya,¹⁵² müminlerin, diniyle alay eden ve onu hafife alan kimselerle velâyet ilişkisi kurmamaya davet etmiştir.¹⁵³ Medine döneminde sabır hitabı doğrudan Hz. Peygamber’e değil, mümin topluluğa yöneltilmiştir. “*Ey iman edenler! Sabır ve namazla Allah’tan yardım isteyin.*”¹⁵⁴ buyruğu, sabrı bireysel bir erdem olmaktan çıkararak toplumsal direncin ana dayanağı hâline getirmiştir. Aynı şekilde “*Ey iman*

¹⁴³ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 10/108; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’l-tenvîr*, 5/91.

¹⁴⁴ İbnü’l-Cevzî, *Nüzhetü’l-e’yuni’n-nevâzır*, 172-173.

¹⁴⁵ en-Nisâ 4/59.

¹⁴⁶ el-Bakara 2/43, 183.

¹⁴⁷ en-Nisâ 4/36.

¹⁴⁸ el-Mâide 5/51.

¹⁴⁹ en-Nisâ 4/135; el-Mâide 5/8.

¹⁵⁰ et-Tevbe 9/41.

¹⁵¹ eş-Şûrâ 42/38.

¹⁵² Âl-i İmrân 3/103.

¹⁵³ en-Nisâ 4/140; el-Mâide 5/57.

¹⁵⁴ el-Bakara 2/153.

edenler! Sabredin. Sabır yarışında düşmanlarınızı geçin. (Cihat için) hazırlıklı ve uyanık olun."¹⁵⁵ emri, müminlere disiplin, istikamet ve kolektif bilinç kazandırmayı hedeflemiştir.

Bütün bunlarla birlikte, "*Allah inananlarla beraberdir.*"¹⁵⁶ âyeti, başarının ve zaferin; sayı, güç ve asabiyetten değil, iman, takva, Allah'ın yardımı ve desteği, kulun fiilî çabası ile geldiğini belirtir. Bu durum Medine toplumunda direniş, sebat ve kolektif bilinç inşasına güçlü bir psikolojik zemin hazırlamaktadır.¹⁵⁷ "*Eğer Allah size yardım ederse, sizi yenebilecek hiçbir güç yoktur.*"¹⁵⁸ ifadesi, ilâhî nusretin mutlak belirleyiciliğini vurgularken, müminlerin güven duygusunu dünyevî imkânlarla değil doğrudan Allah'a yöneltmeyi hedefleyen bir irşad dili kullanmıştır. Âyet, nusretin ilâhî kaynağını merkeze alarak müminleri pasif bir beklentiye değil, ilâhî yardımı celbeden bir tevekkül ve sorumluluk bilincine, her halükarda çalışmaya yönlendirmiştir.¹⁵⁹ Aynı zamanda bu âyetler, Allah'ın müminlerle kurduğu velâyet ilişkisinin, yalnızca soyut bir yakınlık veya koruyuculuk değil, hidâyet, delillendirme, imanın güçlenmesi, nusret ve amel karşılığı mükâfatı kapsayan çok yönlü bir ilâhî rehberlik ve destek sistemi olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁶⁰ Nitekim bu âyetlerin ortak amacının müminleri düşman baskısı karşısında yalnız olmadıklarına ikna etmek ve onları manevî açıdan ayakta tutmak olduğu ifade edilmektedir.¹⁶¹ Yine medenî tebliğ dilinde, müminlere yönelik, "*Ey iman edenler! Müşrikler ancak necistir.*"¹⁶² âyeti onların inanç düzeyine dair açık bir değer yargısı ortaya koymuş, devamında ise Kâbe'ye yaklaştırılmamaları, kendileriyle mücadele edilmesi ve Ehl-i kitaptan cizye alınması hükümleriyle bu tanımlama, Medine toplumunda dinî sınırları belirleyerek, bğlayıcı bir çerçeveye dönüştürülmüştür.¹⁶³

2.4. Tebliğ Dilinin Münafıklara Yönelik Üslubu

Kur'an, Medine'de münafıkları yalnızca pasif bir inançsızlıkla değil, aktif biçimde kötülüğü yayma ve iyiliği engelleme çabasıyla tanımlamıştır.¹⁶⁴ Bu bağlamda Hz. Peygamber'in münafıklara yönelik tebliğ ve uyarı yöntemi, doğrudan vahyin rehberliğinde belirlenmiştir. Kur'an, Uhud savaşı ve sonrasında münafıkların ikiyüzlü, korkak, bozguncu ve kararsız

¹⁵⁵ Âl-i İmrân 3/200.

¹⁵⁶ el-Enfâl 8/19.

¹⁵⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 2/408.

¹⁵⁸ Âl-i İmrân 3/160.

¹⁵⁹ Ebüssüüd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*, 2/105.

¹⁶⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 1/339.

¹⁶¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19/93.

¹⁶² et-Tevbe 9/28.

¹⁶³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 2/440-441.

¹⁶⁴ et-Tevbe 9/67.

karakterlerini açıkça ortaya koyarak, müminleri bu tür unsurlara karşı uyanık olmaya sevk etmiş, böylece iman topluluğunun iç bütünlüğünü korumaya yönelik ilâhî bir bilinç inşası gerçekleştirmiştir.¹⁶⁵ münafık karakterini açık biçimde ortaya koyarak, müminleri bu tür unsurlara karşı uyanık olmaya sevk etmiş; böylece iman topluluğunun iç bütünlüğünü korumaya yönelik ilâhî bir bilinç inşası gerçekleştirmiştir.¹⁶⁶

Bu sebeple Medine döneminde münafıklara yönelik tebliğ dili, tavır koyma, sınır belirleme, teşhir etme ve ihanetin devamı hâlinde sürgün ve ölümle¹⁶⁷ tehdit gibi yaptırım merkezli unsurları içeren bir çerçevede şekillenmiştir.

Kur'an, münafıkların ilâhî hüküm yerine başka mercilere başvurduklarını, ardından Hz. Peygamber'e gelerek yemin ve beyanlarla niyetlerini masum göstermeye çalıştıklarını bildirir.¹⁶⁸ Bu durum karşısında Hz. Peygamber'e, onların iç dünyalarını bilen Allah'ın bilgisine işaret edilerek aceleci fiziki bir cezalandırma dili değil, ölçülü bir mesafe ve ıslahı hedefleyen bir tebliğ dilini benimsemesi emredilir. *“Onlardan yüz çevir. Onlara öğüt ver. Onlara kendileri hakkında tesirli bir söz söyle.”*¹⁶⁹ âyetindeki “kavlên belîğâ”, muhatabın vicdanına ve iç dünyasına nüfuz eden,¹⁷⁰ gerekçeli ve hedefi belli, uyarı ve tehdidi açıkça hissettiren etkili bir hitabı ifade eder.¹⁷¹ *“Onlara nasihat et.”* emri ise, münafıkların yalan ve kaçış üzerine kurulu tutumlarını ifşa edici bir teşhir değil, nifakın dünyevî ve uhrevî sonuçlarını hatırlatan, onları iç muhasebeye çağıran ahlâkî bir uyarı niteliği taşır.¹⁷² Bu üslup, Medine döneminde vahyin psikolojik ve ahlâkî çözümleme gücünü yansıtan temel bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Burada münafıklarla ilişkide üç aşamalı bir yöntemle dikkat çekilmektedir. Allah'ın kalplerden geçen her şeyi bilmesi, Hz. Peygamber'in münafıkları hemen cezalandırmaması, zahiren yüz çevirmesi ve buna rağmen öğüt vermeye devam etmesi. *“Ey Peygamber! Kalpten inanmadıkları halde ağızlarıyla “İnandık” diyenler (münafıklar) ile Yahudilerden, küfürde yarışanlar seni üzmesin.”*¹⁷³ âyeti de Resûlullah'ı teselli eden ve tebliğin neticesini Allah'a havale etmeyi öğreten ilâhî bir yönlendirme ve yöntem olarak değerlendirilmiştir.¹⁷⁴

¹⁶⁵ Münir Muhammed Gadban, *Nebevî Hareket Metodu Teori ve Pratik*, çev. Tarık Akarsu (İstanbul: Merve Yayın Dağıtım, 1992), 1/254-258.

¹⁶⁶ Gadban, *Nebevî Hareket Metodu Teori ve Pratik*, 1/254-258.

¹⁶⁷ el-Ahzâb 33/60-61.

¹⁶⁸ en-Nisâ 4/62.

¹⁶⁹ en-Nisâ 4/63.

¹⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, 1/427.

¹⁷¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7/197.

¹⁷² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 10/133.

¹⁷³ el-Mâide 5/41.

¹⁷⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11/223.

Bu âyetler, günümüz Müslümanlarına nifakla mücadelede duygu ve zan merkezli tutumlardan kaçınılması, bunun yerine toplumsal barışı tehdit eden somut eylem ve söylemlerin esas alınması gerektiğini öğretmektedir. Münafıklıkla mücadelede aceleci tekfir ve dışlama yerine sabır ve teşhir yöntemi ön plana çıkmalıdır. Ancak sürekli fitne ve korku yayan söylemler karşısında da toplumsal sorumluluk bilinciyle kararlı ve caydırıcı bir duruş sergilenmelidir. Âyetlerin ortaya koyduğu bu ilâhî yöntem, günümüz Müslümanları için nifakla mücadelede ölçüsüz sertlik ile sınırsız hoşgörü arasında dengeli bir yol izlenmesini emretmektedir. Yanlışları meşrulaştırmadan vakarlı bir tutum geliştirilmesini gerekli kılmaktadır. Nitekim Kur'an'ın Medine dönemindeki tebliğ dili, münafıkları tanıtır kılmayı ve toplumun bu tür yapılara karşı bilinçlenmesini öncelermiştir. Bu yönüyle âyetler, yalnızca münafık bir karakter tasviri sunmakla kalmamış; her dönemde toplumun güven ve barışını tehdit eden bu tür şahsiyetlere ve yapılara karşı kalıcı bir tebliğ ilkesi ortaya koymuştur. Kur'an, Medine tebliğinde münafıkları açık inkâr üzerinden değil, samimiyetsizlik, söz-fiil uyumsuzluğu ve bilinçli rol yapma gibi göstergeleri üzerinden teşhir etmiştir.

Münafıklık, yalnızca kalbî bir problem olarak değil, toplumda korku yayma, düzeni bozma ve ahlâkî bozukluk üretme gibi fiilî davranışlarla ilişkilendirilir. *“Andolsun, eğer münafıklar, kalplerinde bir hastalık bulunanlar ve Medine’de kötü haberler yayıp ortalığı karıştıranlar (tutukları yoldan) vazgeçmezlerse elbette seni onların üzerine gitmeye teşvik edeceğiz. Onlar da (bundan sonra) orada lanete uğramış kimseler olarak seninle pek az süre komşu kalacaklardır. Nerede bulunurlarsa yakalanırlar ve yaman bir şekilde öldürülürler.”*¹⁷⁵

Böylece Kur'an'da tebliğ dili, bir taraftan “kavl-i belîğ”¹⁷⁶ ile etkileyici ve güçlü bir hitabı, “hikmetle ve güzel öğütlerle daveti” ve gerektiğinde “en güzel yöntemle mücadeleyi”¹⁷⁷ esas alırken; diğer taraftan toplumda korku, güvensizlik ve karamsarlık oluşturan münafıklara karşı da yaptırım gücü taşıyan açık ve net bir üslup kullanmıştır. Bu yüzden Hz. Peygamber'e, bu zararlı faaliyetler sona ermediği takdirde, münafıklara karşı toplumsal düzeni koruyucu ve caydırıcı bir otorite kullanma yetkisi verileceği bildirilmiştir. Böylece Medenî tebliğde, münafıklara karşı nihai müdahale ölçütü olarak niyet değil, açık ve devam eden ferdi ve toplumsal zarar esas alınmıştır. Hz. Peygamber'e iftira atan ve toplumda nifak hareketleri yayanlara yönelik yaptırımlar, sürgün, ölüm veya ıslaha sevk etme şeklinde sıralanmıştır. Nitekim Kur'an, bu kimselerin sürekli zillet içinde

¹⁷⁵ el-Ahzâb 33/60-61.

¹⁷⁶ en-Nisâ 4/63.

¹⁷⁷ en-Nahl 16/125.

yaşayacaklarını, güvenli bir sığınak bulamayacaklarını ve bulundukları hiçbir yerde tam anlamıyla gizlenemeyeceklerini vurgulamıştır.¹⁷⁸

Kur'an, münafıklığı yalnızca bireysel bir inanç ve şahsiyet zaafı olarak değil, aynı zamanda toplumsal yapıyı içten içe çürüten dinî, ahlâkî ve psikolojik bir bozulma biçimi olarak ele almaktadır. Bu çerçevede Kur'an, münafıkların kalplerindeki hastalığın zamanla derinleştiğini;¹⁷⁹ iman iddialarına rağmen yalan, sözünde durmama ve ihanet gibi davranışlarla toplumsal güven duygusunu zedelediklerini vurgulamaktadır.¹⁸⁰ Dış görünüş itibarıyla aldatıcı bir cazibeye sahip olsalar da iç dünyalarının, çok hesapçı, karamsar, boş ve istikrarsız olduğu¹⁸¹ ifade edilerek, müminlerin bu yapıya karşı fert ve toplum bazında uyanık olmaları istenmektedir. Nitekim bu problemlili ve çift yönlü karakter, hem toplumsal güveni sarsmakta hem de ümmet bilincini zedeleyerek Müslümanlar arasında fitne ve iç çözülmelere yol açmaktadır. Kur'an, bu tehlikenin büyüklüğüne dikkat çekmek üzere münafıkların nifaklarına devam ettikleri sürece dünya ve ahirette en ağır cezaya çarptırılacaklarını, hatta cehennem en alt tabakasında yer alacaklarını bildirir.¹⁸² Böylece vahiy, münafıklığı ifşa ederek sadece dünyevi ve uhrevî bir tehdit ortaya koymakla kalmaz, aynı zamanda mümin toplumu bu sinsî tehdit karşısında bilinçlendirmeyi de amaçlar.

Kur'an'ın Medine bağlamında çizdiği çerçeve, münafık tipolojisiyle ilişkide bizlere iki durumdan sakınmayı öğretir. Birincisi, her şüpheli durumda niyet okumaya yönelen aceleci dışlama dilidir. Bu tutum, adalet ve hukuk ilkesini zedeleyebilir. Toplumda daha çok karışıklığa sebep olabilir. İkincisi ise nifak göstergelerini normalleştiren sınırsız müsamahadır. Bu da toplumsal huzuru, güveni, adaleti ve tebliğin etkinliğini yıpratır. Medine'de münafıklara yönelik tebliğ dilinin hidâyet odaklı bir davetten ziyade, müminleri bilinçlendirmeyi, nifakın zararlarını ortaya çıkarmayı ve İslâm toplumunun iç bütünlüğünü muhafaza etmeyi amaçladığı görülmektedir. Kur'an'ın münafıklara yönelik bu tebliğ dili, zaaf veya ihmal değil, aksine vahyin yönlendirdiği bilinçli ve stratejik bir tercihtir. Bu tutumun temel gerekçeleri arasında, münafıkların zahiren Müslüman olmaları sebebiyle onlarla silahlı veya doğrudan bir mücadelenin İslâm toplumunda fitneye yol açma, iç barışı bozma ve Muhammed ashabını öldürüyor şeklinde bir algının oluşmasına sebep olma ihtimalleri sayılabilir. Bu yaklaşım, İslâm'ın zahire göre hükmetme ve toplumsal maslahatları gözetme ilkesinin pratik bir yansımasıdır.

¹⁷⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 25/184.

¹⁷⁹ el-Bakara 2/10.

¹⁸⁰ el-Bakara 2/10.

¹⁸¹ el-Münafikûn 63/4.

¹⁸² en-Nisâ 4/145.

3. Tebliğ Dilinin Temel Unsurları

Kur'an, tebliğ ve irşad faaliyetlerinin yöntem ve üslubuna dair evrensel ilkeler ortaya koymuş, bu ilkeleri zaman, mekân ve muhatabın durumunu dikkate alan çok yönlü bir davet diliyle inşa etmiştir. Davet dilinin en önemli özelliklerinden biri basirettir. Kur'an, "*De ki: "İşte bu benim yolumdur. Ben ve bana uyanlar bilerek Allah'a çağırırız. Allah'ın şanı yücedir."*¹⁸³ âyetiyle bu hususa işaret eder. Bu basiret üzere olan yol, Kur'an'a, Hz. Peygamber'in sünnetine, yöntemine ve hayat nizamına götüren bir yoldur. Âyette geçen "*basiret üzere*" ifadesi ise tebliğ ve davetin; ilim, hüccet ve yakîn ifade eden bilgiye, kesin kanaate dayanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu sebeple âyet, Allah'a davetin ancak bilgi, hikmet ve hakikati ayırt edebilecek ilmî bir birikimle yürütülmesi gerektiğini, Hz. Peygamber'e tabi olan müminlerin de aynı bilinç ve yöntem doğrultusunda hareket etmekle sorumlu olduklarını göstermektedir.¹⁸⁴

Tebliğ ve davet konusunda ana referans, "*Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütte çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et.*"¹⁸⁵ âyetidir. Âyette davet yöntemlerinin emir sigasıyla zikredilmesi ve muhatabın genel bırakılması, tebliğin bütün insanlığı kuşatan evrensel bir sorumluluk alanı olduğunu göstermektedir.

3.1. Hikmet

Klasik tefsir geleneği ile vücûh ve nezâir literatürü, tebliğ dilinde "hikmet" kavramını yalnızca aktarılacak içeriğin doğruluğuyla sınırlamayan, muhatabın durumu, şartları ve yöntemin ahlâkî boyutunu birlikte gözeten temel bir ilke olarak ele almıştır. Erken dönem müfessirleri hikmeti; insanı ıslaha yönelten ahlâkî bir rehberlik, derin kavrayış, fehm ve ilim, bazı bağlamlarda ise nübüvvet görevi olarak değerlendirmişlerdir.¹⁸⁶ Bunun yanında hikmet; Kur'an'ın kendisi, sözün doğru, yerinde ve bağlama uygun biçimde söylenmesi,¹⁸⁷ ilâhî emir ve yasaklar,¹⁸⁸ bilginin kalpte derinleşerek amelle olgunlaşması ve davranışlara yön veren bir şuur hâline dönüşmesi şeklinde de açıklanmıştır.¹⁸⁹ Bu anlayış doğrultusunda tebliğ dili; muhatabın idrak seviyesini, psikolojik durumunu ve içinde bulunduğu şartları dikkate alan; sözü yerli yerinde kullanan ve daveti yalnızca bilgi aktarımıyla sınırlamayıp insanı inşa eden bir irşad yöntemi

¹⁸³ Yûsuf 12/108.

¹⁸⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 13/378; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 18/520.

¹⁸⁵ en-Nahl 16/125.

¹⁸⁶ Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2011), 74-78.

¹⁸⁷ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, 180-183.

¹⁸⁸ Şeyh Ebî Abdillâh el Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-azîm* (Riyat: Mektebetü'r-Rüşd, 2011), 175-176.

¹⁸⁹ Dâmegânî, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-azîm*, 175-176.

olarak şekillenmiştir.¹⁹⁰ Taberî'ye (ö. 310/923) göre, hikmet, doğrudan vahiy ve Kur'an merkezli ilâhî bilgiye karşılık gelmektedir.¹⁹¹ İbn Kesîr'e (ö. 774/1373) göre hikmet, yalnızca genel bir akıl yürütme veya soyut bilgi değil; vahiy, Kur'an ve Sünnet merkezli ilâhî rehberliği ifade etmektedir.¹⁹² Vehbe Zuhaylî (ö. 2015), hikmetin daha çok hakikati araştıran seçkin kimselere, güzel öğüdün ise halk tabakasına yönelik bir davet yöntemi olduğunu belirtmektedir.¹⁹³ Râzî'ye göre, hikmet, hakikati kesin bilgi ve burhanla temellendiren, özellikle ilmî ve aklî yetkinliğe sahip kimselere yönelik bir davet yöntemidir.¹⁹⁴ İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201) göre, hikmet kavramı; vahiy, dinî anlayış ve peygamberlik rehberliği etrafında şekillenen çok yönlü bir anlam alanına sahip görünmektedir.¹⁹⁵ Hikmet, yalnızca bilgi sahibi olmak değil; bilginin doğru yöntem, uygun üslup ve ahlâkî sorumluluk bilinciyle muhataba aktarılmasıdır. Bu yönüyle hikmet, sözü muhatabın durumuna göre yerinde kullanmayı, ikna edici bir dil kurmayı ve ilmi davranışla bütünleştirmeyi ifade etmektedir. Dolayısıyla hikmet merkezli tebliğ dili, bilgi ile ameli, hakikat ile merhameti, doğruluk ile etkili iletişimi birlikte kuşatan bir davet anlayışına işaret etmektedir.

3.2. Güzel Öğüt (Mev'iza-i Hasene)

Kur'an-ı Kerim'de, tebliğ ve davetin etkili olabilmesi, yalnızca aktarılan hakikatin doğruluğuna değil, bu hakikatin hangi üslûpla sunulduğuna da bağlıdır. Bu bağlamda tebliğ yönteminde “mev'iza-i hasene” belirleyici bir ilke olarak karşımıza çıkar. Bu ilke, sertlik ve dışlayıcılık yerine, kalpleri yumuşatan ve gönülleri kazanan bir dilin esas alınmasını öne çıkartır.¹⁹⁶ Muhatabın kültürüne, diline ve anlayışına uygun biçimde sunulan etkili ve yumuşak bir irşad yöntemini kaba, sert ve katı kalpli olmadan sunmaktır. Bu durum, muhatapların aşına olduğu güzel, nazik bir nasihat dili ile tebliğin yürütülmesine imkân sağlar.¹⁹⁷ Davet dilini kullanırken iletişim esnasında ne söylendiği kadar nasıl söylendiği de büyük önem arz etmektedir.¹⁹⁸ Davette muhatab alınan kişi ya da grubun sosyolojik ve psikolojik durumu, kültürel, ekonomik ve inanç yapısı incelenmeden yapılacak olan tebliğ

¹⁹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen Hakîm et-Tirmîzî, *Tahsilü nezâiri'l-Kur'an*, thk. Hasan Nasr Zeyd (Kahire: y.y., 1969), 108.

¹⁹¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14/400.

¹⁹² Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Hikmet b. Beşîr b. Yâsîn (Suudi Arabistan: Dâr'u İbnü'l-Cevzî, ts.), 4/721.

¹⁹³ Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr fi'l-'akîdeti ve's-şer'i'ati ve'l-menhec* (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1991), 14/267-268.

¹⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 20/286-287.

¹⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, 2/593.

¹⁹⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbüh*, 3/223.

¹⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, 2/593.

¹⁹⁸ Yusuf Akyüz, “Arap Dilinde İncelik [Nezakat] Kuramı: Kur'an'da İstifham Üslubu Bağlamında Diyalogların Tahlili”, *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/2 (30 Aralık 2024), 612.

muhatapı kazanalım derken kaybettirebilir. İnsanlara anlayacağı dilde ve üslûpta konuşmak nebevî tebliğin temel ilkelerindendir. Taberî'ye göre "ahsen", müşriklerin eziyetlerine rağmen tebliğ görevini terk etmeyen, affı ve yumuşak yöntemi önceleyen bir mücadele biçimini, "mev'iza-i hasene" ise, insanların düşünmesini sağlayan güzel ibretler, deliller ve hatırlatmalardır.¹⁹⁹ Tebliğ ve davette, öfke ve intikam dili kullanmadan, tartışma ve mücadelede affedici, sabırlı ve vakar sahibi bir yöntemi öne çıkarmaktadır. Kur'an'ın "*İyilikle kötülük bir olmaz. Kötülüğü en güzel bir şekilde sav.*"²⁰⁰ ilkesinde geçen "*ahsen*" kavramı, karşılaşılan kötülüğe verilebilecek-aklın ve hikmetin uygun gördüğü, şer'î ve ahlâkî açıdan en isabetli-en yapıcı karşılığı ifade eder.²⁰¹ "*En güzelle karşılık vermek,*" kötülüğe aynıyla mukabele etmek değil; hikmet, sabır, yumuşaklık, affedicilik ve ıslah edici bir tavırla karşılık vermektir. Davetçinin dili sadece doğruyu söyleyen bir dil değil, aynı zamanda muhatapı hakka ve doğruya yaklaştıran, kırmadan en etkili yöntemi kullanan bir dildir.²⁰² İlk dönem müfessirleri, "*hasen*" kavramını güzel ve iyi olan fiil; "*ahsen*" kavramını ise güzel olanlar içerisinde duruma, bağlama ve hedefe en uygun, en etkili ve en kuşatıcı davranış biçimi olarak açıklamışlardır.²⁰³ Buna göre "ahsen", yalnızca iyi olmayı değil; muhatapı incitmeyen, intikam duygusuyla hareket etmeyen, karşı tarafı düşmanlaştırmadan hakikate yöneltmeyi amaçlayan dönüştürücü bir tebliğ üslubunu ifade etmektedir. Nitekim Kur'an'da mev'izanın ahsen "güzel" sıfatıyla nitelenmesi, nasihat ve irşadın kaba, kırıcı ve dışlayıcı bir dilden uzak; bilgi, hikmet, nezaket ve gönül kazanmayı esas alan bir yöntemle yapılması gerektiğine işaret etmektedir.²⁰⁴

3.3. İyilikle Mücadele

Tebliğ ve davette karşılaşılan olumsuzluklara karşılık vermede esas olan, kötülüğü kötülükle değil, iyilikle karşılamaktır. Yumuşak ve nezaketli bir üslupla muhatap olmaktır. İyilikle mücadele, hakikati kaba ve kırıcı bir yöntemle değil; yumuşaklık, güzel hitap, Kur'an ve Sünnete dayalı sağlam delillerle ortaya konan bir mücadele tarzıdır.²⁰⁵ Güçlü delillerle muhatapı ikna etmeyi esas alan ahlâkî bir cedel yöntemidir.²⁰⁶ Bu yaklaşım insana, hakikatin muhatap üzerinde dönüştürücü bir etki oluşturabilmesi için ahlâkî bir zemin ve yöntemsel bir çerçeve sunar. Ayrıca, yumuşak üslup,

¹⁹⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14/400.

²⁰⁰ Fussilet 41/34.

²⁰¹ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, 173-175.

²⁰² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 27/560-562.

²⁰³ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, 178.

²⁰⁴ İbn Aşûr, *Tefsîrü'l-tahrîr ve't-tenvîr*, 14/331-333.

²⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, 2/592.

²⁰⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 20/286-287.

affedicilik, kolaylaştırma, zorlaştırmama, müjdeleme ve nefret ettirmeme gibi prensiplerde bu yöntemin tamamlayıcı unsurlarıdır.²⁰⁷ Bunlara ilaveten temsil, samimiyet, merhamet, kolaylık, hoş görü, sert ve kırıncı davranmama sabır, bazı suçlar karşısında “keffâret” ve “diyet” gibi uygulamalarla hafifletici yolların benimsenmesi de²⁰⁸ nebevî tebliğ ve davetin kısa sürede etkili olmasında belirleyici bir rol oynamıştır.

Hız. Peygamber'in Mekke ve Medine'de yürüttüğü tebliğ ve davet metodunun kısa zamanda önce Arap yarımadası ve bütün dünyaya yayılması, insanların gönlünü kazanması temelde muhatabı aşağılayan, değerlerini yok sayan, onurunu rencide eden değil, ıslah ve ahlâk merkezli bir yaklaşımın benimsenmesiyle alakalıdır. Hız. Peygamber toplumda var olan iyilikleri sahiplenen, kötülüklerin gerçek mahiyetini ortaya çıkaran, yıkıcı değil dönüştürücü, yok edici değil, düşündürücü bir yöntem izlemiştir. Tebliğ süreci intikam ve nefret duygularıyla değil, affedicilik ve ıslah perspektifiyle yürütülmüştür. Hüküm verme ve yargılamada aceleci davranılmamıştır. Kur'an'ın nüzûl süreci, tedricî bir dönüşümü ve derin bir iyimserliği beslemiş, en zor şartlarda dahi umutsuzluğa kapılmadan tebliğ faaliyetlerinde gelecek tasavvurunu daima canlı tutmuştur. Bu çerçevede Müslümanlar arasında, tefrika ve onur kırıcı söz ve davranışlara asla mahal verilmemiştir. Kardeşlik, paylaşma, muhabbet, dayanışma ve ortak sorumluluk bilinci her daim güçlendirilmiştir. Düşmanları toptan karşısına almak yerine, ittifaklarını dağıtan ve gerilimi düşüren tedbirler uygulanmış, gerekli görülen durumlarda anlaşmalar (Medine sözleşmesi, Hudeybiye anlaşması vb.) yapılmış, çatışma alanı genişletilmemiştir. Süreç, duygusal reflekslerle değil, olayların muhtemel sonuçlarını hesap eden ilâhî yöntem, beşeri tedbir ve objektif değerlendirmelerle yürütülmüştür. Mekke ve Medine'de yürütülen tebliğ ve davet sürecinde nebevî strateji, adalet, liyakat, güven, merhamet, sevgi, doğruluk, ahlâk, ıslah, tedricîlik, istişare, toplumsal bütünlük gibi ilkeler üzerine kurulmuştur. Bu ilkeler, İslâm'ın kısa sürede geniş kitlelere ulaşmasını ve kalıcı bir medeniyet tasavvuruna dönüşmesini sağlamıştır.²⁰⁹

Müfessirlerin, tebliğ ve davetin temel esaslarını belirleyen Nahl Sûresinin 125. âyetine dair açıklamaları nitel olarak karşılaştırıldığında, kavramları farklı yönleriyle temellendirdikleri görülmektedir. Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) hikmeti daha çok İslâm dini ve vahiy merkezli bilgi olarak değerlendirirken, Taberî onu doğrudan Kur'an ve ilâhî vahiy ekseninde açıklamaktadır. İbn Kesîr hikmete sünnet boyutunu da ekleyerek vahiy merkezli rehberliği öne çıkarmış; İbnü'l-Cevzî ise hikmeti vahiy,

²⁰⁷ Önkal, *Resûlullah'ın İslam'a Dâvet Metodu*, 57-59.

²⁰⁸ Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, 63-65.

²⁰⁹ Waddah Kahanfar, *İlk Bahar Hız. Peygamber'in (s.a.s) Hayatına Dair Stratejik ve Siyasi Bir Okuma*, 29-41.

fıkıh ve nübüvvet çerçevesinde çok yönlü bir kavram olarak ele almıştır. Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra) hikmetin bilgi kadar söz ve davranışta önemli olduğuna dikkat çekerken, Râzî (ö. 606/1210) hikmeti kat'î ve yakînî delillerle temellendirilen aklî-burhanî bir yöntem olarak sistemleştirmiştir. Zuhaylî ise hikmeti, hakkı ortaya koyan ve şüpheyi gideren ilmî delil şeklinde yorumlayarak modern dönemde pedagojik ve ikna merkezli yönünü öne çıkarmıştır. "Mev'iza-i hasene" konusunda Taberî daha çok ibret, delil ve hatırlatma yönünü vurgularken, İbnü'l-Cevzî muhatapın anlayışına uygun güzel üslubu öne çıkarmıştır. Râzî güzel öğüdü ikna edici ve pedagojik deliller olarak değerlendirirken, Zuhaylî bunu yumuşak söz ve psikolojik ikna yöntemiyle ilişkilendirmiştir. "En güzelle mücadele" kavramında ise Taberî affı ve sabrı, İbn Kesîr yumuşak hitabı, Râzî Kur'an ve Sünnete dayalı ilmî ve seviyeli cedeli, Zuhaylî ise öfkeyi yatıştıran ikna yöntemini öne çıkarmıştır.

Kanaatimizce bu ve benzeri ayetlerde müfessirlerin farklı yaklaşımları, Kur'an'ın tebliğ metodunun tek tip ve statik bir söylem ve yöntem olmadığını göstermektedir. Klasik müfessirler daha çok vahiy, güzel söz, ahlâk ve yumuşaklık boyutunu öne çıkarırken; özellikle Râzî ve modern dönemde Zuhaylî gibi müfessirler, tebliğ dilinin aklî delil, psikolojik ikna ve pedagojik yöntem boyutlarını daha belirgin biçimde vurgulamışlardır. Bu durum, Kur'an'ın davet anlayışının muhatapın bilgi düzeyi, psikolojik yapısı ve toplumsal şartlarını dikkate alan çok boyutlu ve dinamik bir irşad metodolojisi ortaya koyduğunu göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışma, Kur'an'ın Mekke ve Medine dönemlerinde bireysel imandan toplumsal inşaya doğru tebliğ dilinde gerçekleşen tadrîcî dönüşümü ele almıştır. Kur'an'ın tebliğ ve davet dili, yalnızca belirli bir dönemin hitabı değil; her zaman ve her dönemde insanı, toplumu ve medeniyeti aşamalı olarak inşa eden, değiştiren ve dönüştüren ilâhî bir metottur. Vahyin nüzul süreci dikkatle incelendiğinde, Kur'an'ın muhatapın inanç yapısını, sosyal ve psikolojik durumunu, ekonomik şartlarını dikkate alan tadrîcî bir yöntem benimsediği görülmektedir. Bu yönüyle vahiy, yalnızca inanç ve ibadet esaslarını bildiren teorik bir metin değil; bireyden başlayarak aileye, topluma ve medeniyete uzanan çok boyutlu bir inşa hareketinin temel kaynağıdır.

Çalışmada ulaşılan bulgulara göre Mekke'de vahiy; tevhid, nübüvvet ve âhiret ekseninde insanın inanç dünyasını yeniden kurmuş; sabır, ahlâk, merhamet, tevekkül ve ilâhî yardım bilinciyle de müminlerin şahsiyetini olgunlaştırmıştır. Baskı, yalnızlık ve tehdit ortamında nazil olan Mekkî âyetler, müminlere yalnızca direnç kazandırmamış; aynı zamanda onların varlık, hayat ve sorumluluk anlayışını vahiy merkezli yeniden şekillendirmiştir. Böylece Kur'an, toplumsal dönüşümden önce

insanın imanını, ahlâkını ve iç dünyasını inşa etmiş; kalıcı bir medeniyetin ancak Kur'anî bir hayat tasavvuruna sahip şahsiyetlerle kurulabileceğini göstermiştir.

Medine döneminde ise Mekke'de inşa edilen bu imanî ve ahlâkî zemin, toplumsal düzenin kuruluşuna taşınmıştır. Bu süreçte vahyin dili, yalnızca bireyi bilinçlendiren bir hitap olmaktan çıkarak; toplumu koruyan, yönlendiren, sorumluluk yükleyen ve kurumsal yapı oluşturan bir niteliğe dönüşmüştür. Adalet, emanet, liyakat, hukuk, aile yapısı, iktisadî düzen, birlikte yaşama ahlâkî ve toplumsal sorumluluk gibi ilkeler, vahyin medeniyet kurucu yönünü açık biçimde ortaya koymuştur. Böylece Kur'an'ın tebliğ dili, bireysel iman inşasından ümmet bilincine, şahsiyet eğitiminden toplumsal düzenin kuruluşuna uzanan bir yapı kazanmıştır.

Bu çerçevede çalışma, Mekke ve Medenî hitap arasındaki farklılığın bir kopuşu değil; aynı ilâhî metodun birbirini tamamlayan iki aşamasını temsil ettiğini ortaya koymuştur. Mekke'de kalpleri ve şahsiyetleri inşa eden vahiy dili, Medine'de toplumu, hukuku ve medeniyeti inşa eden bir niteliğe dönüşmüştür. Dolayısıyla Kur'an'ın tebliğ anlayışı, yalnızca bireysel dindarlığı hedefleyen bir söylem değil; insan ilişkilerini, toplumsal yapıyı ve medeniyet tasavvurunu dönüştüren çok dinamik bir yapıya bürünmüştür. Nitekim modern dünyada yaşanan bireysel yalnızlık, ahlâkî çözülme, güven bunalımı, aile kurumunun zayıflaması, menfaat merkezli ilişkilerin yaygınlaşması, güç ve çıkarın hakikatin önüne geçirilmesi gibi krizler dikkate alındığında, Kur'an'ın ortaya koyduğu tebliğ ve davet modelinin günümüz insanı açısından da güçlü bir çıkış yolu sunduğu görülmektedir. Çünkü vahyin inşa ettiği model, güç merkezli bir üstünlük anlayışını değil; hak, adalet, merhamet, emanet, liyakat ve sorumluluk merkezli bir toplum tasavvurunu esas almaktadır. İnsanlığın huzur ve güven arayışı, ancak insanı tüketen rekabet, çıkar ve tahakküm merkezli anlayışların yerine; güveni, sadakatı, ahde vefayı, sözde ve özde dürüstlüğü, kul hakkına riayeti ve birlikte yaşama ahlâkını merkeze alan bir bilinçle mümkün olacaktır.

Bu sebeple Kur'an'ın tebliğ dili, teorik bir öğreti olarak bırakılmamalıdır. Bu ilkeler; aile hayatında sevgi, sadakat ve merhamet; komşuluk ilişkilerinde güven, yardımlaşma ve vefa; ticaret hayatında dürüstlük ve kul hakkı bilinci; kamu görevlerinde adalet, liyakat ve emanet şuuru; eğitim alanında ise ahlâk, maneviyat ve şahsiyet merkezli bir yaklaşım olarak yeniden hayatın merkezine taşınmalıdır. Çünkü vahyin hedeflediği toplum modeli, yalnızca ibadet eden bireylerden değil; aynı zamanda adaletli, güvenilir, merhametli ve sorumluluk sahibi insanlardan oluşan bir medeniyet tasavvurunu ön görür.

Kaynakça

Akyüz, Yusuf. “Arap Dilinde İncelik [Nezakat] Kuramı: Kur’ân’da İstifham Üslubu Bağlamında Diyalogların Tahlili”. *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/2 (30 Aralık 2024), 610-632. <https://doi.org/10.14395/hid.1534187>

Dâmegânî, eş-Şeyh Ebî Abdillâh el Hüseyin b. Muhammed. *el-Vücûh ve’n-nezâir fî’l-Kur’ânî’l-azîm*. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2011.

Ebû Hilâl el-Askerî, Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Vücûh ve’n-nezâir*. Kahire: Mektebetü’s-Sekâfiyyetü’d-Dîniyye, 2007.

Ebüs-suûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm ilâ mezâya’l-kitâbi’l-kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, ts.

Erdoğan, Mehmet. *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 3. Basım, 1994.

Gadban, Münir Muhammed. *Nebevî Hareket Metodu Teori ve Pratik*. çev. Tarık Akarsu. İstanbul: Merve Yayın Dağıtım, 1992

Hakîm et-Tirmîzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen. *Tahsîlû nezâiri’l-Kur’ân*. thk. Hasan Nasr Zeyd. Kahire: y.y., 1969.

Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1995.

İbn Âşûr, Muhammed el-Fâzıl b. Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve’t-tenvîr mine’t-tefsîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru’t-Tûnisîyye, 1984.

İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-azîm*. thk. Es’ad Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 3. Basım, 1419.

İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dîmeşkî. *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-‘azîm*. thk. Hikmet b. Beşîr b. Yâsîn. Suudi Arabistan: Dâr’u İbnü’l-Cevzî, ts.

İbn Manzûr, Ebû’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânu’l-‘Arab*. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2003.

İbn Sa’d, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtu’l-kübrâ*. thk. Alî Muhammed Abdülkadir Ata. 9 Cilt. Beyrut: Dâr’ul -Kütübî’il İlmiyye, 1990.

İbnü’l-Cevzî, Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Nüzhetü’l-a’yuni’n-nevâzir fî ilmi’l-vücûhi ve’n-nezâir*. thk. Kâzım er-Râzî Muhammed Abdu’l-Kerîm. Beyrut: Müessesetü er Risâle, 3. Basım, 1987.

İbnü’l-Cevzî, Ebû’l-Ferec. *Zâdü’l-mesîr fî ilmi’t-tefsîr*. thk. Abdurrazık el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kitabî’l-Arabî, 1422.

Kahanfar, Wadah. *İlk Bahar Hz. Peygamber’in (s.a.s) Hayatına Dair Stratejik ve Siyasi Bir Okuma*. çev. Mehmet Yuşa Solak - Hasan Hacak. İstanbul: Vadi Yayınları, 2020.

Karakuş, Abdulkadir. “Hz. Peygamber’in Tebliğ Dili ve Bunun Kur’ânî Temelleri”. *Tefsîr Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2019), 267-283.

Komasyon. *Hadislerle İslam*. 7 Cilt. DİB Yayınları, 2014.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî. *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Etîş. 20 Cilt. Kâhire: Dâru’l-Kütübî’l Mısıriyye, 2. Basım, 1964.

Muhammed Kutup. *Kur'an Araştırmaları Mekki Ayetler*. çev. Bekir Karlığa - Beşir Eryarsoy. İstanbul: Seriyeye Kitapları, 1997.

Muhsin Demirci. *Vahiy Gerçeği*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.

Mukâtil b. Süleymân. *el-Vücûh ve'n-nezâir fî'l-Kur'an'il-azîm*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2011.

Okumuş, Mesut. "Kur'an'ın Tedrici Nüzûl Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine". *Eskiye* 27 (2013), 7-21.

Önkâl, Ahmet. *Resûlullah'ın İslam'a Dâvet Metodu*. İstanbul: Hikmet Yayınevi, 33. Basım, 2025.

Özel, Ahmet. "Cihad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/527-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1999.

Solmaz, Mekki. "Kur'an'da Birey ve Toplumun İnşası". *Batman Akademik Dergisi* 6/1 (2002), 28-48.

Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*. thk. Fevvez Ahmet Zumerlî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 2011.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân fî te'vîli âyi'l-Kur'an*. thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî. Beyrut: Dâru Hicr, 2001.

Vatandaş, Celaleddin. *H. Muhammed'in Hayatı ve İslam Daveti Mekke Dönemi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 15. Basım, 2005.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Müddessir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/462-463. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'an ve î'râbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1988.

Zemahşerî, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'r-Reyyan li't-Turâsi, 1987.

Zerkeşî, Muhammed b. Bahâdır. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl. 4 Cilt. Lübnan: Mektebetü'l-Asriyye, 2009.

Zuhaylî, Vehbe. *et-Tefsîru'l-münîr fî'l-'akîdeti ve's-şerî'ati ve'l-menhec*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1991.

